

ZAŁĄCZNIK
do Regulaminu Odznaki Krajoznawczej PTTK
„Szlakiem Zabytków Archeologicznych w Polsce”

I. Województwo dolnośląskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Będkowice	Sobótka	wrocławski	U stóp góry Ślęży istniał w IX-XI w. gród i cmentarzysko kurhanowe. Zrekonstruowana została brama wjazdowa do grodu fragment palisady, a na majdanie postawiono 2. chaty i studnie.	Przy drodze z Sobótki do Sulistrowiczki, przed wsią Będkowice.
2.	Białogórze	Zgorzelec	zgorzelecki	600 m cmentarzyska kurhanowego, znajdują się pozostałości średniowiecznego grodu.	Przy drodze Lubań – Zgorzelec, między wsiami Nowa Karczma i Białogórze, znajduje się cmentarzysko kurhanowe.
3.	Bratków	Bogatynia	zgorzelecki	Pozostałości wielkiego grodu słowiańskiego plemienia Miliczan zwanego Ostrusna.	Przy drodze gruntowej, która łączy wsie Posada i Krzewina.
4.	Długopole Górne	Międzylesie	kłodzki	Jedyny wczesnośredniowieczny gród na Ziemi Kłodzkiej z X-XI w.	W miejscowości.
5.	Gilów	Niemcza	dzierżoniowski	Gród został wzniesiony pod koniec IX w. Istniał kilkanaście lat. Według odkrywców znajdowała się tu twierdza Państwa Wielkomorawskiego, która została opuszczona, gdy na początku X w. państwo to upadło. Wały grodu umocnione były kamieniami, miejscami dostępu bronił kamienny mur.	2,5 km na zach. od Niemczy, ścieżka przyrodniczo-archeologiczna, można dojść do grodu.
6.	Grodziszcze	Świdnica	świdnicki	Zachowały się wały grodu kasztelańskiego Gamolin	Na pld.-zach. od wsi, w zakolu Pilawy.
7.	Gromnik	Najwyższy szczyt Wzgórz Strzeleckich		Mury romańskiego kościoła. Budowla stała się częścią XV w. zamku, (w miejscu dawnego grodu), choć zdaniem badaczy powstała ona jeszcze w okresie plemiennym – w IX lub na pocz. X w. Gdyby to się potwierdziło, byłby to najstarszy kościół wzniesiony na ziemiach Polski.	Na szczycie najwyższego wzniesienia Wzgórz Strzeleckich.
8.	Jelenia Góra	Jelenia Góra	Jelenia Góra	Na Wzgórzu Krzywoustego miał już w XII w. istnieć gród, który dał początek miastu. Zachowane wały okazały się jednak pozostałością zamku z końca XIII w. Warownia książąt świdnicko-jaworskich została zniszczona w czasie wojen husyckich na pocz. XV w. Na terenie miasta istniał jeszcze średniowieczny mały gródek plemienny zlokalizowany na wzniesieniu Grabary w pñ. części miasta – datowany na VIII w. Dziś zachowały się jego umocnienia. Inna strażnica stanęła nad potokiem Pijawnik w dzielnicy Czarne. Dzisiaj w jej miejscu wznosi się renesansowy dwór obronny.	Wzgórze Krzywoustego. Wzniesienie Grabary Dzielnica Czarne.
9.	Mierzyce	Wędroże Wielkie	jaworski	Resztki grodu użytkowanego przez ludność kultury łużyckiej w epoce żelaza (VII w. p.n.e.). 1000 lat później ponownie zostało zajęte przez Słowian (VIII-X w.).	Na szczycie dominującego nad miejscowością wzniesienia.
10.	Myślibórz	Paszowice	Jaworski	Relikty grodu ludności kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza (VIII w. p.n.e.) i grodu wczesnośredniowiecznego u stóp rzeki Jawornik.	Do grodu prowadzi ścieżka dydaktyczna archeologiczna długości 4 km.
11.	Niedów	Zgorzelec	zgorzelecki	W IX i X w. gród otaczał 120 m długości wał, wzmocniony z zewnątrz kamieniami. O znaczeniu grodu świadczą zabytki; przedmioty z państwa Karola Wielkiego czy też żelazne przedmioty z Czech.	Na szczycie Słowiańskiej Góry.
12.	Partynice	Dzielnica Wrocławia	Wrocław	Rekonstrukcja średniowiecznego grodu	ul. Zwycięska 2, 53-004 Wrocław.

13.	Rokitnica	Złotoryja	złotoryjski	Na terenie średniowiecznego grodu znajdują się ruiny jednego z najstarszych zamków wzniesionych na ziemiach polskich.	Na terenie miejscowości.
14.	Ryczeń	Góra	górowski	Grodzisko będące pozostałością założenia obronnego z połowy XIII w.	W miejscowości.
15.	Ryczyn Wielki	Oława	oławski	Relikty dwóch średniowiecznych obiektów warownych. Większy gród pierścieniowy założony został przez plemię Ślęzan ok. IX w., pełnił funkcję strażnicy granicznej. Stał się grodem kasztelańskim w monarchii piastowskiej. Mniejszy wzniesiony później gródek stożkowy istniał w XII-XIV w.	Do grodów można się dostać z Oławy czerwonym szlakiem pieszym lub rowerowym.
16.	Ślęza	Kobierzyce	wrocławski	W czasie kultury łużyckiej (VII-V w. p. n.e.) na szczycie Ślęzy istniał gród, który ze względu na oddalenie od innych siedzib ludzkich mógł pełnić funkcje świątyni. Starożytne rzeźby kamienne.	Z Sobótki szlakiem na Ślężę.
17.	Wietszyce	Pęcław	głogowski	Gród istniał w IX w. na terenie niedalekiego Przedmościa. Był największym grodem Dziadoszan i być może pełnił funkcje administracyjną.	Rekonstrukcja grodu znajduje się przy wjeździe do wsi Wietszyce.
18.	Wrocław	Wrocław	Wrocław	Na terenie Wrocławia można obejrzeć 3 grody – 2 z epoki brązu i rekonstrukcję grodu wczesnośredniowiecznego. Nie zachował się największy z wrocławskich grodów na Ostrowiu Tumskim – założony pod kon. X w. przez Mieszka I. Z tego okresu pochodzą relikty najstarszej romańskiej świątyni w podziemiach katedry św. Jana Chrzciciela. Kościół św. Marcina (dawna kaplica zamkowa) i odkopane fragmenty murów. W Lesie Osobowickim znajdują się 2 grody kultury łużyckiej – jeden na tzw. Górze Kaplicznej, drugi na tzw. Szwedzkim Szańcu.	Las Osobowicki.

Strażnice i siedziby rycerskie z późnego średniowiecza:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Czernica	Czernica	wrocławski	Kopiec, pozostałość po rycerskiej siedzibie obronnej wzniesionej w późnym średniowieczu.	Między Wrocławiem a Jelczem na cyplu nad Odrą.
2.	Ryczyn Wielki	Oława	oławski	Opis w punkcie 16.	Pkt. 16.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Bardo	Bardo	ząbkowski	Trwała ruina, pozostałości zamku zniszczonego podczas wojen husyckich w XV w.	Na stoku Góry Kalwarii.
2.	Gniewoszków	Międzylesie	kłodzki	Ruiny zamku Szerba, w której odkryta została najlepiej zachowana zbroja płytowa terenu naszego kraju.	W miejscowości.
3.	Głogów	Głogów	głogowski	Na terenie grodu, który istniał w miejscu kolegiaty od końca X do XIII w. odkryto fundamenty i fragmenty ścian romańskiego kościoła.	W podziemiach kolegiaty na Ostrowiu Tumskim.
4.	Gromnik	Wzgórza Strzeleckie		Mury romańskiego kościoła.	Na szczycie wzniesienia.
5.	Kochanów	Kamienna Góra	kamiennogórski	Średniowieczny stół sędziowski z krzesłami, wykonany z kamiennych bloków. Unikalny zabytek w skali europejskiej.	Pod wsią na wzgórzu Trupia Główka.
6.	Legnica	Legnica	Legnica	Pozostałości romańskiego z pocz. XIII w. fragmentu legnickiego zamku oraz fragmenty konstrukcji.	Na dziedzińcu zamkowym w pawilonie archeologicznym.
7.	Rokitnica	Złotoryja	złotoryjski	Na miejscu średniowiecznego grodu, ruiny jednego z najstarszych zamków wzniesionych na ziemiach polskich.	W miejscowości.

8.	Wleń	Wleń	lwówecki	Na szczycie Góry Zamkowej, pod koniec XX w. archeolodzy odkryli najstarszy na ziemiach polskich zamek. Fragment zabudowy pod wieżą uważany dotąd za mur kurtynowy stanowi w rzeczywistości pozostałość najstarszej kamiennej budowli 6-kątnej wieży z 2 poł. XII w. Zamek powstał pół wieku wcześniej niż – uważany dotąd za najstarszy – zamek w Legnicy. Wieże wznosił zapewne Bolesław Wysoki – wnuk Bolesława Krzywoustego.	Do zamku na Górę Zamkową można dotrzeć jadąc na Lwówek Śląski i za Wleniem skręcić w lewo na wzgórze zamkowe.
9.	Wrocław	Wrocław	Wrocław	Opis w punkcie 19.	

Starożytne huty i kopalnie:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Piechowice	Piechowice	jeleniogórski	Znajdowała się tutaj najstarsza huta szkła w Sudetach. Rekonstrukcje pieca można obejrzeć w muzeum w Jeleniej Górze.	Do tego miejsca prowadzi ścieżka edukacyjna.
2.	Tarchalice	Wołów	wołowski	W II i III w. n.e. istniała tu osada metalurgów żelaza. Po dawnych hutnikach zachowały się potężne kłocę żużla.	Ekomuzeum dymarek.

Grobowce megalityczne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Piotrowice Polskie	Ciepłowody	ząbkowicki	Ponad 30 kurhanów pochodzących z epoki brązu, okres wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza. Odkryto również groby megalityczne z okresu neolitu.	W rezerwacie przyrody Muszkowicki Las Bukowy.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Białogórze	Zgorzelec	zgorzelecki	Jedno z największych średniowiecznych cmentarzysk kurhanowych na ziemiach polskich. Zachowało się 167 kurhanów usypanych w IX i X w.	Przy drodze Lubań – Zgorzelec, między wsią Karczma a Białogórą.
2.	Piotrowice Polskie	Ciepłowody	ząbkowski	Opis w punkcie 1. grobowce megalityczne.	
3.	Szczepankowice	Kobierzyce	wrocławski	Wielki kurhan kultury łużyckiej epoki brązu, sprzed 400 lat.	Na terenie wsi.

Święte góry, ośrodki kultu:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Ślęza	Kobierzyce	wrocławskie	Góra stanowiła ośrodek pogańskiego kultu solarnego miejscowych plemion – jego początki sięgają epoki brązu, a upadek przypada na początki chrystianizacji tych obszarów w X i XI w. Rozkwit sanktuarium związany jest z osadnictwem celtyckich Bojów. Na szczycie góry m.in. odnaleziono zagadkowe posagi z charakterystycznym symbolem ukośnego krzyża – według hipotez badaczy krzyż garbo prawdopodobnie związany był z pogańskim kultem solarnym.	Z Sobótki na Ślężę szlakiem.

Festyny archeologiczne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Lubin	Lubin	lubiński	Festyn archeologiczny.	Lubin.
2.	Wietszyce	Pęcław	głogowski	Festyn historyczny – Biesiada Dziadoszan.	Na obrzeżu m. Wietszyce.

3.	Wrocław-Martynice	Wrocław	Wrocław	Festyn na terenie średniowiecznego grodu.	Tor Wyścigów Konnych, dojazd od ul. Zwycięskiej.
4.	Tarchalice	Wołów	wołowski	Piknik Archeologiczny Żelazna Wieś.	W miejscu osady metalurgów.

Obozowiska z epoki kamienia:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Trzebnica	Trzebnica	trzebnicki	Archeolodzy odkryli ślady obozowiska ludzi sprzed 500 tys lat – ok. 1500 prymitywnych narzędzi kamiennych i połupane kości. Największym narzędziem był tzw. Hopper – wykonany z bryły miejscowego wapienia, tasak ważący 870g, służący do rozłupywania kości zwierząt (głównie koni, bizonów, jeleni i nosorożców). Obozowisko założył daleki przodek człowieka współczesnego, należący do formy Homo erectus. Był niższy, miał mniejszy mózg i bardziej masywną czaszkę niż człowiek współczesny.	Na terenie cegielni na zboczu Winnej Góry, niedaleko klasztoru Cysterek.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Jelenia Góra	Jelenia Góra	Jelenia Góra	W Muzeum Karkonoskim znajduje się mały skansen archeologiczny, w którym można obejrzeć rekonstrukcję średniowiecznego pieca do wytopu szkła, wylot szybu górniczego poszukiwacza złota i kamienie, którymi ograniczali swe działki.	ul. Jana Matejki 28.
2.	Głogów	Głogów	głogowski	Obok mostu na Odrze w zamku mieści się Muzeum Archeologiczno-Historyczne, a w nim cenne skarby monet Średniowiecznych i Nowożytnych.	Naprzeciw Ostrowa Tumskiego.
3.	Świdnica	Świdnica	świdnicki	W Muzeum Archeologicznym Środkowego Nadodrza warto obejrzeć zabytki z osady obronnej kultury łużyckiej w Wicinie. W V w. p.n.e. gród ten najechali, spalili a mieszkańców uprowadzili w niewolę Scytowie. W Muzeum znajduje się szkielet kobiety zabitej podczas najazdu i złote ozdoby, które nosiła. Najeźdźcy ozdób nie zabrali, gdyż sami wykonywali piękniejsze, czego dowodzi prezentowane w muzeum, znalezione w Witaszkowie, złote wyposażenie scytyjskiego wojownika – żelazny krótki miecz ze złotą pochwą, złota plakietka o długości 41 cm przedstawiająca ryby, zdobione fragmenty złoceń łańcucha, oprawione w złoto osetka i dwa naszyjniki.	
4.	Wrocław	Wrocław	Wrocław	W Muzeum Archeologicznym w trzech salach zgromadzone zostały eksponaty prezentujące pół miliona lat ludzkiej historii na Dolnym Śląsku.	ul. Cieszyńskiego 9.

Inne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Karpacz	Karpacz	jeleniogórski	Kościółek Wang – jedna z najstarszych zachowanych do dziś budowli drewnianych w Europie. Wzniesiono go na przełomie XII i XIII w. w norweskiej miejscowości Vang. Powstał bez użycia gwoździ, a kalenice zwyczajem wikingów ozdabiała głowy smoków, czym upodabniały kościół do łodzi. Do najstarszych czasów przetrwało jedynie 30 takich świątyń, a kościółek Wang to jedyny tego typu zabytek poza Skandynawią. W jego wnętrzu znajdują się oryginalne portale drzwiowe przedstawiające rzeźby wikingów i smoki oraz kopia podpisu twórcy sprzed 800 lat.	W Karpaczu Górnym przy ścieżce na Śnieżkę.

II. Województwo kujawsko-pomorskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Biskupin	Gąsawa	żniński	Znajduje się tu osada obronna kultury łużyckiej wzniesiona w VIII w. p.n.e. Została zatopiona przez wody Jez. Biskupińskiego na przełomie IV i V w. p.n.e. Dzięki temu do naszych czasów zachowała się część drewnianych fortyfikacji, domów i ulic. Na terenie osady było 100 domów ustawionych w 13 rzędach, wzdłuż nich biegły ulice wyłożone drewnem. Otaczał je wysoki na 3,5 m wał obronny o długości 400m. Osiedle zostało częściowo zrekonstruowane.	Biskupin.
2.	Boguszewo	Radzyń Chełmiński	grudziądzki	Pozostałość osady obronnej z epoki żelaza. Odnaleziono ślady palisady i drewnianej konstrukcji sprzed ponad 2500 lat. Wały są mało czytelne.	Cypel we wschodniej części Jez. Melno.
3.	Fordon	Bydgoszcz	Bydgoszcz	Grodzisko nazwane Wyszogrodem – w średniowieczu jeden z ważnych ośrodków na szlaku handlowym łączącym Wielkopolskę z Pomorzem.	Na tyłach osiedla mieszkaniowego w Fordonie, tuż nad skarpą Wiślana.
4.	Gruczno	Świecie	świecki	Wczesnośredniowieczne grodzisko o wym. 30 x 50 m. Obok istniała osada otwarta oraz cmentarzysko. Przebadano 460 pochówków, w których odkryto bogate zestawy biżuterii (muzeum w Grudziądzu).	Na wzgórzu w centrum wsi, obok kościoła św. Jana.
5.	Gruta	Gruta	grudziądzki	Wały wczesnośredniowiecznego grodu. Nasyp wynosi 13 m ponad lustro wody pobliskich jezior. Zajmuje ponad pół hektara powierzchni.	Na niewielkim wzniesieniu położonym ok. 300 m na płn. od granic wsi, przy drodze do Orła, między Jez. Wielkie i Księżę.
6.	Kałdus	Chełmno	chełmiński	Gród wraz z podgrodziem z tego okresu zajmował pow. blisko 27 tys. m ² . W późnym średniowieczu stanowił siedzibę kasztelana. Po podboju krzyżackim ziemi chełmińskiej został opuszczony, a Krzyżacy 7 km dalej lokowali miasto Chełmno.	Do grodu zwanego Góra św. Wawrzyńca, prowadzi droga ze wsi w kierunku skarpy wiślanej.
7.	Kruszwica	Kruszwica	inowrocławski	W miejscu Mysiej Wieży był gród wzniesiony przez Mieszka I w 2 poł. X w. Jego wały są widoczne do dzisiaj.	U nasady cypla Jez. Gopło, w środku miasta wznosi się Mysia Wieża.
8.	Melno	Gruta	grudziądzki	Relikty grody z IX-XII w. mają kształt elipsy, z dobrze zachowanym wałem o wysokości 5 m. Dawniej gród znajdował się na wyspie i dopiero obniżenie się poziomu wody uczyniło z niego obiekt łatwiej dostępny.	Gród znajduje się ok. 1 km na wsch. od ostatnich zabudowań, tuż nad brzegiem jeziora.
9.	Mietlica	Kruszwica	inowrocławski	W najwęższym punkcie Jez. Gopło znajduje się jeden z centralnych grodów plemienia Goplan. Goplanie w kon. IX w. byli najsilniejszym plemieniem na terenie Wielkopolski. Jednak niecałe 100 lat później ich ziemie, a także gród w Mietlicy dostały się pod panowanie Piastów. W Mietlicy urzędował lokalny władca Goplan i być może on stał się pierwowzorem legendarnego Popiela.	Gród znajduje się na pld. od wsi Mietlica. Jadąc od strony Piotrkowa Kujawskiego, po dojechaniu do Gopła, należy skręcić w drogę polną w lewo.
10.	Mędrzyce	Świecie n/Osą	grudziądzki	Pozostałości grodu – wały grodu są bardzo czytelne w terenie.	Przy drodze Świecie – Mędrzyce n/Osą.
11.	Raciąż	Tuchola	tucholski	Pozostałości XIII w. pomorskiego grodu kasztelańskiego. Gdy na początku XIV w. Gród spłonął mieszkańcy porzucili cały dobytek: narzędzia, broń, ozdoby i opuścili go.	Do grodu ze wsi Raciąż prowadzi szlak pieszo-rowerowy Kasztel.
12.	Ryńsk	Wąbrzeźno	wąbrzeski	Pozostałości średniowiecznego grodu będącego siedzibą rodu Ryńskich. Zniszczony podczas wojen polsko-krzyżackich w XV w. Doskonale widoczne wały XI-wiecznego grodziska wznoszą się na lustrem jeziora na wysokości przeszło 16 m.	Na pld.-wsch. od Wąbrzeźna, wśród pól i łąk.
13.	Topólno	Pruszcz	świecki	Potężne umocnienia grodu z X-XI w. są doskonale widoczne od strony Wisły. Kilka linii wałów i fos świadczy o wybitnie militarnym znaczeniu tego miejsca.	W dolinie Wisły.

14.	Świecie nad Osą	Świecie nad Osą	grudziądzki	Najbardziej efektowne i najlepiej zachowane grodzisko na ziemi chełmińskiej (XI-XIII w.), położone na stromym wzniesieniu, zdecydowanie góruje nad okolicą. Wierzchołek wzniesienia otaczają wały zajmujące ponad 2/3 powierzchni grodu. Poniżej znajdowało się umocnione podgrodzie, do którego podejście zostało zabezpieczone głęboką fosą i solidnym wałem ziemnym. Także strome zbocza od płn. i zach. zabezpieczał wał, zapewne wzmocniony palisadą.	Na obrzeżach wsi, na prawym brzegu rzeczki Liswarty.
15.	Słupski Młyn	Gruta	grudziądzki	Grodzisko z XIII w. Warownia została prawdopodobnie zniszczona przez Prusów, a po 1276 r. odbudowana przez Krzyżaków, którzy zwali ją Starke Burg. Po wzniesieniu w 1340 r. zamku w pobliskim Rogoźnie, gród został opuszczony.	Na lewym brzegu Osy, ok. 300 m od drogi Radzyń Chełmiński – Łasin.
16.	Zgłowiączka	Lubraniec	włocławski	Gród z XI w., jego wały mają wysokość 3-4 m i wyróżniają się wśród okolicznych łąk i pól.	Na prawym brzegu rzeki Zgłowiączka w pobliżu mostu.

Strażnice i siedziby rycerskie z późnego średniowiecza:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Plemięta	Gruta	grudziądzki	Kopiec, będący pozostałością siedziby rycerskiej z przeł. XIV i XV w. Odkryto tu relikty wieży rycerskiej. Pod ziemią znajduje się doskonale zachowane wejście do wieży. Znalaziono tu szczątki 9 zabitych osób – prawdopodobnie ofiar polskiego lub tatarskiego najazdu na ziemię Zakonu w 1422 r.	Na tyłach jednego z gospodarstw, tuż przy drodze Wiktorów – Okonin.
2.	Wiąg	Świecie	świecki	Strażnica nad przepaścią, ukryta pośród drzew i krzewów. Odkryto ją dopiero w latach 70. XX w.	Na niewielkim cyplu, opadającym z 3 stron stroma skarpą.
3.	Żygląd	Popowo Biskupie	chełmiński	Grodzisko z XIV w., kształt nieregularnego stożka, z niewielkim zagłębieniem pośrodku. Otaczający je wał wznosił się ponad 3m. Prawdopodobnie była to rycerska siedziba z późnego średniowiecza.	Na tyłach stacji benzynowej.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Kaldus	Chełmno	chełmiński	Na Górze św. Wawrzyńca odkryto m.in. relikty romańskiego kościoła z ok. 1000 r., którego budowy nie ukończono.	Polną drogą ze wsi nad skarpe wiślaną.
2.	Inowrocław	Inowrocław	inowrocławski	Na murach romańskiego kościoła NMP (zw. Ruiną) znajdują się tajemnicze płaskorzeźby przedstawiające twarze ludzi i diabłów, a także ryty z wyobrażeniami jelenia i lwa oraz proste symbole (jak np. krzyż św. Andrzeja). Jedna z teorii mówi, że kamienie, na których zostały wykonane były przeniesione z pogańskiej świątyni stojącej wcześniej w miejscu kościoła. Badacze nie potwierdzili tej hipotezy.	Kościół znajdujcie w centrum miasta przy skrzyżowaniu dróg Bydgoszcz, Konin i Olsztyn.
3.	Kruszwica	Kruszwica	inowrocławski	Na murach romańskiej kolegiaty zachowała się wryta w kamieniu swastyka. Jest to pogański znak magiczny związany z kultem słońca. Jego obecność na ścianie kościoła wzniesionego w 2 poł. XII w. pokazuje jak silne były praktyki magiczne 200 lat po przyjęciu chrześcijaństwa.	Na wsch. brzegu Jez. Gopło.
4.	Nieszawka Mała	Nieszawka Mała	toruński	Na obrzeżach wsi odnaleziono fundamenty zamku krzyżackiego z XIII w. Była to jedyna warownia krzyżacka na Kujawach – prawdopodobnie jedna z ich pierwszych siedzib w Polsce. Obecnie widoczne są tylko nikłe fragmenty wałów, kryjących fundamenty wałów.	Na obrzeżach wsi.
5.	Strzelno	Strzelno	mogileński	Zachowały się 2 kościoły romańskie – bazylika p.w. św. Trójcy wybudowana dla	Niedaleko od centrum miasta.

				zakonu Norbertanek i kościół św. Prokopa – największa rotunda w Polsce. W kościele św. Trójcy odkryto unikalne w skali europejskiej romańskie kolumny ozdobione rzeźbami przedstawiającymi cnoty i przywary. Istnieje hipoteza, że zanim na przełomie XII i XIII w. na wzgórzu wybudowano kościoły, głązy znajdujące się przed kościołami były miejscem pogańskiego kultu.	
--	--	--	--	--	--

Grobowce megalityczne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Gaj	Jeziora Wielkie	mogileński	5500 lat temu wzniesiono tu najdłuższy grobowiec megalityczny na ziemiach polskich. Miał 130 m długości. Aktualnie ma połowę pierwotnej długości. Na jego czole odkryto ślady po drewnianej budowlu, w której oddawano hołd zmarłemu.	Grobowiec znajduje się naprzeciw leśniczówki.
2.	Sarnowo	Lubraniec	włocławski	W rezerwacie archeologicznym zrekonstruowano 9 grobów megalitycznych sprzed 5500 lat. Zostały one zbudowane na planie trapezu, ich boki wzniesiono z ciężkich głazów, wnętrza zaś przysypano ziemią. Grobowce mają ok. 100 m długości. Pod jednym z nich odkryto najstarsze na ziemiach polskich ślady orki. Pochówkom towarzyszyły ubogie dary: flasze z kryzą i pucharki lejkowe. Ich kopie można oglądać na wystawie w Domu Kultury w Izbicy Kujawskiej.	Rezerwat archeologiczny znajduje się w lesie, przy drodze gruntowej, niedaleko od wsi Wola Sosnowa
3.	Wietrzychowice	Izbica Kujawska	włocławski	5500 lat temu, neolityczni rolnicy – ludność kultury pucharów lejkowych – wzniosła 5 grobów megalitycznych. Były zbudowane na planie trapezu, boki zaś obstawiono kamieniami. Największy grobowiec miał 100 m długości. W kamiennych komorach grobowych złożono zmarłych – zapewne wodzów lokalnej społeczności. Grobowce pokryte darnią przypominają piramidy.	W lesie.
4.	Złotowo	Barcin	żniński	Grobowiec megalityczny kultury amfor kulistych, przykrywa kurhan wysoki na 1,5 m, o średnicy ponad 20 m. Pod nasypem znajdował się kamienny grób, w którym złożono szczątki 3 osób, a wraz z nimi dary grobowe – kamienne siekierki i paciorki z bursztynem.	Obok szkoły, przy parowie wcinającym się w brzeg Noteci.

Festyny archeologiczne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Biskupin	Gąsawa	żniński	Największy festyn archeologiczny w Polsce.	Biskupin.
2.	Brodnica	Brodnica	brodnicki	Festyn archeologiczny.	Ruiny zamku.
3.	Kruszwica	Kruszwica	inowrocławski	Festyn archeologiczny.	Zamek.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Gruczno	Świecie	świecki	Obok grodziska było cmentarzysko.	Obok kościoła.
2.	Rządź	Grudziądz	Grudziądz	Jedna z ważniejszych nekropoli na ziemi chełmińskiej. W Rządzu (dzielnica Grudziądza) już w XIX w. odnajdowano liczne zabytki z okresu rzymskiego i wcześniejsze. Jedno z cmentarzysk zawiera 830 grobów – przede wszystkim ciepłopalnych pochówków wojowników. Obecnie stanowisko nie jest widoczne w terenie.	Dzielnica Grudziądza.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Brodnica	Brodnica	brodnicki	Zbiory archeologiczne w piwnicach zamku.	Zamek.
2.	Grudziądz	Grudziądz	Grudziądz	Wystawa archeologiczna w Muzeum Grudziądzkim.	Grudziądz, ul. Wodna 3/5.
3.	Kruszwica	Kruszwica	inowrocławski	Ekspozycja archeologiczna w pałacyku obok Mysiej Wieży.	Na terenie zamku.
4.	Strzelno	Strzelno	mogileński	Ekspozycja archeologiczna.	Na terenie kościoła.
5.	Toruń	Toruń	Toruń	Stała wystawa „Odkrywanie przeszłości” w Muzeum Okręgowym.	Dom Eskenów, ul. Łazienna 16.

III. Województwo lubelskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Chełm	Chełm	Chełm	Gród wzniesiony w 1 poł. XIII w. przez ruskiego księcia Daniela Romanowicza, który był otoczony potężnymi wałami, z cerkwiemi i kamienną siedzibą. U podnóża grodu rozwinęło się miasto Chełm, które stało się stolicą Rusi Halicko-Wołyńskiej. W 1256 r. gród spłonął, prawdopodobnie w wyniku najazdu mongolskiego.	Wzgórze Katedralne zwane Chełmską Górką.
2.	Chodlik	Karczmiska	opolski	To jeden z lepiej rozpoznanych zespołów osadnictwa obronnego Małopolski. Składał się z grodziska oraz 2 osiedli otwartych i znajdował się w pobliżu ważnej przeprawy przez Wisłę. Grodzisko zajmowało pow. ok. 8 ha, otaczały go 3 wały ziemne (zachowane), od zewnątrz biegła nawodniona fosa. Zabudowę mieszkalną i gospodarczą grodu stanowiły typowe dla wczesnego średniowiecza domy, obiekty gospodarczego przechowywania żywności, jamy na odpadki i paleniska. Wśród odkrytych znalezisk sporo jest zdobionej ceramiki, zabytków metalowych i kościanych.	Gród znajduje się na lewym brzegu Wisły, na wsch. krańcu wsi, pośród łąk i pól. Prowadzi do niego polna droga.
3.	Czermno	Tyszowce	tomaszowski	Badacze podejrzewają, że gród znajdujący się w rejonie Tyszowce, był dawną stolicą Grodów Czerwieńskich. Składał się on z grodu i 2 podgrodzi oraz osad rzemieślniczych. Kompleks w XII-XIII w. zajmował ok. 40 ha. Gród jeszcze dziś otacza dobrze zachowany wał ziemny 6 m. wysokości. Wewnątrz znaleziono ślady zabudowy, zaprawy murarskiej, cegieł i kamienia budowlanego, być może pozostałości z nieistniejących cerkwi prawosławnych.	Gród wznosi się na płd.-wsch. od zabudowań wsi, w widłach rzeki Huczwy i Siniuchny.
4.	Grabowiec	Grabowiec	zamojski	Gród leżał na ważnym szlaku łączącym Ruś z Polską. Zajmował wysokie cyplowe wzgórze odcięte od wsch. głęboką fosą. Jego zbocza są bardzo strome.	Zachowane ślady wałów i fosy na tzw. Górze leżą na płd.-wsch. krańcu wsi.
5.	Gródek nad Bugiem	Hrubieszów	hrubieszowski	Gród zwany Wołyń, należał do Grodów Czerwieńskich. Strzegł przeprawy przez Bug. Wielokrotnie zmieniał przynależność państwową. W 981 r. został zajęty przez księcia kijowskiego Włodzimierza i przyłączony do Rusi Kijowskiej. W 1018 r. podczas wyprawy na Kijów zdobył go Bolesław Chrobry. Po śmierci władcy ponownie przeszedł w ruskie ręce. Ostatnie wzmianki o grodzie pochodzą z pocz. XIII w. Grodzisko leży na owalnym cyplu, od reszty terenu odcięte głębokim przekopem. Na terenie grodu i podgrodzia oraz położonych w pobliżu osadach odkryto ślady osadnictwa z VII-XIII w. Na podgrodziu stały domy mieszkalne z piecami kopułowymi, budynki gospodarcze z warsztatami metalurgicznymi, kowalskimi i tkackimi.	Grodzisko znajduje się na wsch. krańcu wsi zwane Zamczyskiem.
6.	Guciów	Zwierzyniec	zamojski	Średniowieczny gród miał kształt nieregularnego wieloboku z majdanem o pow. 5 ha, od strony doliny Wieprza posiadał 6 wałów obronnych wzniesionych w konstrukcji	Grodzisko położone jest za wsią, na wzniesieniu Monastyrz lub Starzyzna,

				przekładkowej i skrzyniowej na fundamencie z kamienia wapiennego. Pierwotnie ich wysokość mogła sięgać 5-6 m, a głębokość fosy 2 m. Aktualnie najlepiej widoczne są wały i fosy leżące w płn.-zach. części grodziska.	po lewej stronie drogi Bondyż – Guciów, na płd.-zach. od skansenu w Guciowie.
7.	Horodło	Horodło	hrubieszowski	Znacznie zniszczone przez Bug grodzisko nazywane Wałami Jagiellońskimi lub Zamczyskiem wymieniane było przez źródła historyczne już po koniec XIII w. Od 1413 r. należało do Polski. Dzisiaj zachowała się zach. część wałów.	Grodzisko jest na skraju urwistej skarpy rzecznej.
8.	Jaszczów	Milejów	łęczyński	Na łąkach widnieje wzniesienie owalnego kształtu otoczone wałem, odcięte parowem sąsiedniego wzgórza. To wczesnośredniowieczne grodzisko zwane Zamczyskiem.	Położone jest na łąkach, na lewym brzegu Wieprza, po wsch. stronie drogi Biskupice – Łęczna.
9.	Kanie	Rejowiec Fabryczny	chełmski	Grodzisko wczesnośredniowieczne zwane Horodyskiem, jest otoczone z 3 stron bagnami. O kształcie kolistym, otaczają go 2 pierścienie wałów i fos częściowo nawodnionych. Wały wznoszą się na wysokość ok. 2 m.	Gród położony jest w płn.-wsch. części wsi.
10.	Sąsiadka	Sułów	zamojski	Leżące na wzgórzu grodzisko z XI-XIII w. zwane Okopem identyfikowane jest z ruskim grodem granicznym Sutejsk, wchodzący w skład Grodów Czerwieńskich. Warownia składała się z grodu otoczonego wysokim na 6 m wałem o stromych stokach i również otoczonego wałem podgrodzia. Całość zabezpieczał dodatkowo wał zaporowy, przez który dziś przechodzi droga. Wewnątrz znajdował się budynek mieszkalny z piecem i studnią, a na podgrodziu półziemianki z piecem kopułowym. Gród został zniszczony zapewne przez Tatarów w XIII w.	Na uboczu centrum wsi.
11.	Skibice	Grabowiec	zamojski	Grodzisko z VIII /IX-XII w. zwane Wały lub Zamek. Gród otacza podwójny wał, który miejscami ma 10 m wysokości. Położony był na wczesnośredniowiecznym szlaku komunikacyjnym Włodzimierz – Zawichost.	Położony jest na wysokim, otoczonym bagnami wzgórzu, 1 km na płn. o wsi.
12.	Stołpie	Chełm	chełmski	Pozostałości wczesnośredniowiecznego grodu z XII-XIII w. wchodzącego w skład Grodów Czerwieńskich. Na nim wieża kamienna.	Położony obok szosy Lublin – Chełm, w miejscowości Stołpie.
13.	Susiec	Susiec	tomaszowski	Grodzisko z XII i XIII w. zwane Zamczyskiem lub Kościółek, położone na stromym wzniesieniu, którego stoki opadają ku bagnetom. Dobrze zachowały się jego wały. Prawdopodobnie stanowiło tymczasowe miejsce schronienia.	Położone w widłach Tanwi i dawnej doliny Jelenia, ok. 4 km na płn.-zach. od Suśca.
14.	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	zamojski	Gród wchodzący w skład Grodów Czerwieńskich, o stromych skarpach, głębokiej fosie oraz wał ziemny. Położony na wzgórzu, miał strzec przeprawy na rzece Wieprz.	Położony na wzgórzu, ok. 200 m na płd.-zach. od kościoła św. Katarzyny.
15.	Węglin	Trzydnik Duży	kraśnicki	Grodzisko wczesnośredniowieczne, od wsch. było bronione wałem o wys. 4 m i szeroką fosą. Od rzeki zabezpieczała go stroma skarpa.	Położone na płd. od wsi, na stromym wsch. brzegu Ruczycy.
16.	Wólka Bielecka	Milejów	łęczyński	Gród zwany Choina lub Horodyszczce. Zrekonstruowano wały drewniano-ziemne z brama wjazdową, a wewnątrz chaty półziemiankowe i szałas z wyposażeniem z tej epoki.	Na polach, obok wsi.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Chełm-Białawin	Chełm	Chełm	W XIII-XIV w. na miejscu starej osady wzniesiono kamienną wieżę, której zabezpieczone mury mają dziś wysokość 1,5 m. Zbudowana z kamienia łamanego, łączącego zaprawą wapienną o wym. 11,8 x 12,4 m, o 4-5 kondygnacjach, przykryta drewnianym 4-spadowym dachem, krytym gontem, stanowiła doskonały punkt obserwacyjny na ważnym szlaku handlowym, stąd wysyłano sygnały do Chełma.	Ruiny wieży są położone na płn. skraju Chełma, przy zakończeniu ul. Wygon, za ostatnim gospodarstwem pałakach.

				Zniszczona w 2 poł. XIV w., podczas zmagania o ziemie ruskie. Podczas II wojny światowej Niemcy wysadzili jej pozostałości w powietrze.	
2.	Grabowiec	Grabowiec	zamojski	W miejscu ruskiego grodu w XIV w. stanął zamek starościński, rozebrany ostatecznie po 1807 r.	Pozostałość tej budowli znajdują się na pld.-wsch. krańcu wsi.
3.	Stołpie	Chełm	chełmski	Przez lata wieża, która wznosi się na grodzie, uważano za strażnicę broniącą grodu w Chełmie. Okazało się jednak, że stołpska wieża jest starsza – wzniesiono ją w XII w. i być może miała charakter sakralny. Zbudowana była na planie czworoboku o wym. 5,7 x 6,3 m z łamanego kamienia wapienno-piaskowego łączonego zaprawą wapienną. Otaczały ją wały obronne i fosa. Liczy 5 kondygnacji i ma 20 m wysokości. Najwyższe piętro mieściło prawdopodobnie kaplicę z ołtarzem. Ściany, ościeża okien i drzwi były dekorowane cegłą palcówką. Podłogę ozdobiło ceramicznymi płytkami o zielonej, glazurowanej powierzchni. Niższe kondygnacje były mniejsze i skromniejsze, połączone systemem wewnętrznych drabin, służyły za pomieszczenia mieszkalne i gospodarcze.	Położona jest przy szosie Lublin – Chełm w miejscowości Stołpie.
4.	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	zamojski	XIV w. kamienna wieża mieszkalno-obronna na grodzie, miała strzec przeprawy na rzece Wieprz.	Pozostałości wieży na wzgórzu, ok. 20 m od b. klasztoru (szpitala).

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Guciów	Zwierzyniec	zamojski	Zachowały się 64 kurhany kultury trzcinieckiej z epoki brązu, skrywające m.in. rytualnie złożone kości, czaszkę ze śladami trepanacji. Kopce mają 10-13m średnicy. Niektóre były użytkowane we wczesnym średniowieczu.	Na ptn. po prawej stronie drogi Bondyrz – Guciów, na drugim brzegu Wieprza. Kolejne są położone w lesie na końcu drogi w Guciowie.
2.	Mokre	Zamość	zamojski	Blisko 50 kopców ziemnych rozsianych jest w kilku wyraźnych skupiskach. Zajmują ok. 4 ha powierzchni. Większość zawiera prochy umieszczone w urnach glinianych, ustawionych na powierzchni kopców lub rozsypywane na ich powierzchni. Odkryto tu niezwykle rzadkiego kształtu kopce czworokątne, z drewnianymi konstrukcjami wewnątrz. Przypominają wyglądem typowe chaty mieszkalne Słowian. Mogły stanowić symboliczne Domy Zmarłych. Pochodzą one z VII-IX w.	Znajdują się one ok. 1 km na pld.-zach. od zabudowań wsi, na polach przy drodze Mokre – Hubale.
3.	Ślipcze	Hrubieszów	hrubieszowski	Na polach nad Bugiem znajdują się 3 kopce ziemne. Największy nosi nazwę Mogiła Chrobrego.	Do kopców prowadzi droga, która przed ostatnimi zabudowaniami wsi krzyżuje się z inną drogą.
4.	Zienki	Sosnowica	parczewski	Kopiec Szwedzka Mogiła, to pozostałość dużego grobowca kultury trzcinieckiej z epoki brązu (1 poł. II tysiąclecia p.n.e.). Mierzy on ok. 20 m średnicy i ma ponad 1 m wysokości. Pod jego nasypem odkryto fragmenty ceramiki i nieliczne zabytki kultury trzcinieckiej. W szczytowej partii nasypu znajdowała się prostokątna jama grobowa z płaskim dnem, bez szczątków ludzkich, które zapewne uległy rozpadowi. Kurhan wznoszący się na leśnej polanie został zrekonstruowany. Pochodzące z odkrytego wokół niego cmentarza z czasów potopu szwedzkiego szczątki ludzkie zakopano wewnątrz mogiły.	Za zabudowaniami w Zienkach, na granicy Poleskiego Parku Narodowego, skręcić w leśną drogę oznakowaną ścieżką przyrodniczą.

Święte góry:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Chełm	Chełm	chełmski	Wzgórze Katedralne zwane Chełmską Górką w czasach pogańskich było prawdopodobnie miejscem kultu. Na początku XX w. odkryto tu pozostałości pogańskiego stosu. Po II wojnie światowej bezskutecznie poszukiwano dowodów tego znaleziska.	Najwyższy punkt w mieście.

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Chodlik	Karczmiska	opolskie	Majówka archeologiczna – największy festyn na Lubelszczyźnie.	Na terenie grodu.
2.	Wólka Bielecka	Milejów	łęczyński	Festyn: Krucjata na „Gród Chojna – Horodyszczce”.	Na terenie grodu.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Czermno	Tyszowce	tomaszowski	Na podgrodziu zlokalizowano cmentarzysko z grobami kobiet i dzieci zawierające zabytki bizantyjsko-ruskiej sztuki sakralnej (m.in. unikalna ikona kamienna i enkolpiony).	Na płd.-wsch. od zabudowań wsi.
2.	Masłomęcz	Hrubieszów	hrubieszowski	Największa w Europie gocka nekropolia. Odkopano ponad 500 grobów, głównie kobiet i dzieci. Groby szkieletowe były bogato wyposażone w kunsztownie wykonane ozdoby gockie luksusowe przedmioty codziennego użytku. Nie znaleziono tam broni. Odkryto natomiast różnorodne pochówki, np. częściowe zawierające niekompletny szkielet: samą głowę, odciętą górną lub dolną część ciała, w różnych pozach – skulonych. Na brzuchu, w pozycji siedzącej, wciśniętych w małe jamy lub do pojemników. Składano tu ofiary z ludzi i zwierząt. Niektóre pochówki mają ślady wyjmowania zębów i kręgów ludzkich na amulety.	Na polach wsi.
3.	Ulów	Tomaszów Lubelski	tomaszowski	Odkryto cmentarzysko, które było użytkowane ok. pocz. IV w. przez Gotów i w V-VI w. przez Herulów. Odkopano prawie 140 grobów ciepłopalnych, nieliczne groby szkieletowe i prostokątne kamienne konstrukcje ze śladami palenisk – stopy pogrzebowe. Zawierały przepalone kości i węgle drzewne oraz nieliczne wyposażenie grobowe.	W okolicznym lesie.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Lublin	Lublin	Lublin	W Muzeum Lubelskim w Dziale Archeologicznym można obejrzeć ciekawe unikalne zabytki, do nich należą szczątki mamuta z Lublina-Zembrzyc, artefakty z cmentarzysk neolitycznych ze Sławinka-Lublina, para wołków z Krężnicy Jarej sprzed ok. 5 tys. lat, bogata kolekcja ceramiki ze stanowiska kultury strzyżowskiej (w tym skarb paciorków fajansowych z Horodyska), z cmentarza ciepłopalnego kultury łużyckiej w Krupach z VI-V w. p.n.e., zabytki Nieszawy Kolonii, inkrustowany miecz rzymski z Podlodowa, skarb rzymskich denarów z Ruszczyzny.	Lublin, ul. Zamkowa 2.
2.	Zamość	Zamość	Zamość	W Muzeum Zamojskim można zobaczyć ekspozycję unikatowych na skalę światową zabytków cmentarzysk gockich z II-IV w. (z Masłomęcz, Gródka n/Bugiem), można zobaczyć przedmioty codziennego użytku, importowaną z prowincji rzymskich luksusową biżuterię z metali szlachetnych, kolie z paciorków szklanych, bursztynowych, monety rzymskie oraz zestaw szklanych pucharów do wina. Warto też zobaczyć znaleziska z Grodów Czerwieńskich (Czermna, Guciowa, Gródka	Zamość, ul. Ormiańska 30.

n/Bugiem, Sąsiadki) a wśród nich m.in. miniaturową ikonę kamienną z wyobrażeniem Chrystusa z pocz. XIII w. czy też zestaw brązowych krzyżyków-relikwiarzy.

Inne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Basonia	Józefów nad Wisłą	opolskie	Podczas I wojny światowej znaleziono największy skarb wyrobów bursztynowych. Mógł on składać się nawet z kilkuset kilogramów brył surowca i gotowych paciorków. Część znaleziska jest obecnie w Muzeum Archeologicznym w Warszawie. A kolia z 45 toczonych paciorków w Muzeum w Lublinie.	Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Muzeum w Lublinie.

IV. Województwo lubuskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Gostchorze	Krosno Odrzańskie	krośnieński	Dostępu do państwa Piastów, bronił gród wraz z warownią. Miejsce grodu, upamiętnia głaz w centrum wsi. Za nim trzeba skręcić w prawo, aby dotrzeć do miejsca gdzie była posadowiona strażnica oddzielona od łądu fosą.	Na wysokim cyplu nad Odrą.
2.	Krosno Odrzańskie	Krosno Odrzańskie	krośnieński	Pozostałości grodu granicznego państwa pierwszych Piastów, który zatrzymał oddziały cesarza Niemiec Henryka II. Bronił on dostępu do Wielkopolski. Założony w widłach Odry i Bobru. Zachowały się wały, a na majdanie stoi zrujnowany dwór.	Gród położony był wśród łąk w widłach Odry i Bobru.
3.	Międzyrzecz	Międzyrzecz	międzyrzecki	Międzyrzecki zamek został wzniesiony przez Kazimierza Wielkiego na wałach grodu, który od czasów Mieszka I bronił dostępu do centrum państwa piastowskiego.	Obok muzeum.
4.	Polanowice	Gubin	krośnieński	Wczesnośredniowieczny gród wzniesiony przez lokalne plemię słowiańskie na wcześniejszym założeniu obronnym ludności kultury łużyckiej. Odkryto tutaj ołtarz gliniany sprzed 2500 lat.	Na wysokim wzgórzu nad wsią.
5.	Popęszyce	Nowe Miasteczko	nowosolski	Potwierdzone ślady osady w okolicach obecnej wsi, sięgają początku naszej ery. W 1875 r. w pobliżu wsi odkryto wczesnośredniowieczne grodzisko, prowadzone na przełomie XIX i XX w. badania wykazały użytkowanie grodu w VII i VIII w. oraz pocz. IX w. Schyłek funkcjonowania grodu przypadł prawdopodobnie na koniec IX w.	W okolicy miejscowości.
6.	Santok	Santok	gorzowski	Pozostałości grodu z IX-XV w. nazwanego przez Galla Anonima Kluczem Strażnicą Królestwa. Był on ważnym centrum militarnym i handlowym.	W zakolu Warty, na drugim brzegu miejscowości. Kursuje prom.
7.	Szczaniec	Szczaniec	świebodziński	W rezerwacie zachowało się grodzisko z IX w., założone przez wspólnotę słowiańską zamieszkałą teren dolnej Obry.	Rezerwat położony jest ok. 3 km. od miejscowości.
8.	Szprotawa	Szprotawa	żagański	W parku miejskim znajduje się wzgórze zwane Grodem Chrobrego.	Park miejski.
9.	Wicina	Jasień	żarski	Zachowały się pozostałości grodu, jego wały, który w V w. p.n.e. padł łupem Scytów. Atak nastąpił w trakcie jego przebudowy. Wróg sforsował stary fragment wału, spalił gród, zabił część mieszkańców, a resztę zabrał w niewolę. Ślady tych wydarzeń odkryli badacze. Znaleziska te przyćmiły zabytki z innych grodów ludności kultury łużyckiej.	Na łąkach ok. 1 km od wsi.

Strażnice i siedziby rycerskie z późnego średniowiecza:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Łagów	Łagów	świebodziński	Kamienna wieża obronna stała widocznym na kopcu grodziska z XIII i XIV w.	Na Sokolej Górze, przy ścieżce dydaktycznej, biorącej początek przy zamku Joanitów.

2.	Niesulice	Skąpe	świebodziński	Średniowieczna siedziba rycerska (XIII-XIV w.). Obecnie kopiec ma wysokość 6-8 m i podobnie jak przylegające do niego podgrodzie jest otoczony wałem i fosą. Na szczycie kopca stała niegdyś wieża obronna.	Na płn. brzegu Jez. Niesłysz, 3,5 km na płd. od drogi nr 2.
3.	Pszczew	Pszczew	międzyrzecki	Znajdowała się tu średniowieczna siedziba obronna z XIII-XV w., należąca prawdopodobnie do urzędnika biskupiego w okresie istnienia na tym terenie archidiakonatu. Pozostałość siedziby w formie wysokiego kopca znajduje się przy budynku plebanii.	W rejonie kościoła.
4.	Santok	Santok	gorzowski	Nad Santokiem góruje XIX w. wieża – rekonstrukcja strażnicy, którą wzniesli tu w średniowieczu Słowianie pomorscy, a później Krzyżacy.	Obiekt widoczny z dala.
5.	Tarnów	Tarnów Jezierny	wschowski	Gród kasztelański z XIII-XV w. Na otoczonym fosą kopcu znajdowała się murowana wieża. Na jej miejscu aktualnie stoi dwór myśliwski z XVII w.	Nad Jez. Tarnowskim, za miejscowością w kierunku na Lubięcín.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Witków	Szprotawa	żagański	Znajdująca się tu wieża obronna wzniesiona w XIV w, to jedna z najlepiej zachowanych średniowiecznych siedzib rycerskich na ziemiach polskich. Większość podobnych wież wznoszonych w XIII-XIV w. nie przetrwała do naszych czasów.	W miejscowości.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Luboszyce	Gubin	krośnieński	Odkryto cmentarzysko pochodzące z II-V w. p.n.e. a w nim ponad 200 pochówków, z których niektóre otoczone były wieńcami kamiennymi i wyróżnione kurhanami. Badacze znaleźli w nich militaria, naczynia gliniane oraz ozdoby ze złota, srebra i paciorków szklanych. Cmentarzysko dało nazwę archeologicznej kulturze luboszyckiej, którą naukowcy utożsamiają z plemieniem Burgundów.	Na wsch. stoku Góry Luboszyckiej.
2.	Świebodzin	Świebodzin	świebodziński	W Jordanowie odkryto cmentarzysko Gotów sprzed 1000 lat.	Naprzeciw opactwa cystersów w Paradyżu.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Krosno Odrzańskie	Krosno Odrzańskie	krośnieński	W Izbie Muzealnej znajdują się zabytki wydobyte podczas badań na terenie zamku i miasta.	Izba Muzealna mieści się w odrestaurowanej wieży bramnej zamku.
2.	Międzyrzecz	Międzyrzecz	międzyrzecki	W muzeum zbiory archeologiczne z terenu miasta i okolic.	Międzyrzecz ul. Podzamcze 2.
3.	Santok	Santok	gorzowski	Muzeum Grodu Santok, gdzie można zobaczyć, m.in. grzebień kościany z Fryzji, sprzączkę z terenu Rusi, drewniane konstrukcje wałów, militaria.	Santok, ul. Wodna 4.
4.	Szprotawa	Szprotawa	żagański	Zabytki archeologiczne związane z Wałem Śląskim.	Muzeum Ziemi Szprotawskiej, ul. Świerczewskiego 20.
5.	Świebodzin	Świebodzin	świebodziński	W muzeum część zabytków z cmentarzyska Gotów.	Muzeum Regionalne, ul. Jana Pawła II 1.
6.	Świdnica	Świdnica	świdnicki	Liczne zabytki archeologiczne z terenu miasta i okolic	Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 27.

Inne: Wały Śląskie

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Bobrowice Marcinów Piotrowice Wierzbowa Wrzesiny	Szprotawa Brzeźnica Chojna Gromadka Brzeźnica	żagański żagański legnicki bolesławiecki żagański	To najdłuższy zabytek na ziemiach polskich. Mające prawie 100 km wały zostały zapewne wzniesione przez plemiona słowiańskie zamieszkujące zachodnią Polskę, w celu ochrony przed zagrożeniem zachodu. Dziś mają niecały metr wysokości i są słabo widoczne w terenie, jednak 1000 lat temu były trudną przeszkodą dla wozów i konnych. W najszerszych miejscach składały się z 3 biegnących równolegle do siebie nasypów. Ich czytelny odcinek można zobaczyć w okolicach wsi Marcinów k/Koźuchowa.	Jeden z dojazdów do obiektu. Jadąc od strony Wichowa, trzeba skręcić w pierwszą drogę polną w prawo, w stronę lasu, po ok. 1,5 km po lewej stronie widać niewielkie nasypy ziemi.

V. Województwo łódzkie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Człopy	Uniejów	poddębicki	Wśród łąk, zachowały się wys. na 5-6 m wały grodziska powstałego w X w., które miały chronić lokalne plemię przed najazdami. Gród został zapewne spalony zanim skończono budowę, na szczycie wałów odkryto ślady spalenizny, a na dziedzińcu bełty od kusz.	2 km od wsi Człopa na Smulskiej Górze, wśród łąk.
2.	Góra Chełmno	Wielgomłyn	radomszczański	Na szczycie góry, od strony płd. widoczne ślady warowni wzniesionej w 1 poł. X w. W obrębie wałów nie natrafiono na ślady zabudowy. Być może obwarowania nie są więc śladami grodu, ale pogańskiego miejsca kultu.	Obiekt leży na terenie rezerwatu przyrody, do którego od strony wsi Chełmno prowadzi droga.
3.	Mierzyn	Rozprza	piotrkowski	Gród w kształcie regularnego stożka, istniał prawdopodobnie od XII do XV w.	Na łąkach za kościołem.
4.	Sieradz	Sieradz	sieradzki	Dawny gród z romańską rotundą, będący siedzibą księcia sieradzkiego Leszka Czarnego. Odkryto i odsłonięto relikty rotund, której mur miejscami zachował się do 3 m wysokości, ale w latach 90. XX w. została ona zasypana.	Na wzgórzu zamkowym.
5.	Tum	Góra św. Małgorzaty	łęczycki	Gród, który przez 300 laty – do czasu powstania zamku w Łęczycy w poł. XIV w. był centrum administracyjnym ziemi Łęczyńskiej, później zaś odrębnego księstwa. Widoczne fortyfikacje powstały na przeł. X i XI w. Gród otaczał wał oraz 3 niższe wały zewnętrzne oddzielone fosami fortyfikacje miały ponad 50 m szerokości.	Na łąkach, na zach. od wsi.
6.	Widoradz	Wieluń	wieluński	Gród z XIII-XIV w., w którym według legendy miał swą siedzibę „diabeł widoradzki”. Zachowały się wały i fosa, w której nadal stoi woda, i gdzie odkryto drewniane przeciwwagi mostu zwodzonego.	Gród znajduje się ok. 400 m na płd. od Widoradza Dolnego.
7.	Żarnów	Żarnów	opoczyński	Duże, efektywne grodzisko wczesnośredniowieczne, na którym stoi kościół mający elementy romańskie.	We wsi.

Strażnice i siedziby rycerskie z późnego średniowiecza:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Konopnica	Konopnica	wieluński	Zachowała się średniowieczna siedziba rycerska. Kopiec, na którym wznosiła się kiedyś wieża, ma 13 m wysokości. Otaczają go 2 rzędy wałów, szerokich miejscami na 10 m i fosa. Gród istniał zapewne w XIII w. i XIV w.	Na wysokiej skarpie nad Wartą. W terenie otwartym. Łatwo dostępny od drogi Strobin – Konopnica. Przed wsią trzeba skręcić w ul. Zamkową.
2.	Łęki Kościelne	Krzyżanów	kutnowski	Obecny dworek szlachecki został wybudowany na kopcu, który ma średnicę ok. 50 m. Otacza go fosa. W średniowieczu wieńczyła go wieża obronna, która w XVII w. została zastąpiona dworem.	W miejscowości.

3.	Oreniczki	Piątek	łęczycki	Pozostałości średniowiecznej siedziby rycerskiej z XIII-XIV w. w formie kopca.	Obok autostrady A-2.
4.	Rawa Mazowiecka	Rawa Mazowiecka	rawski	Zachował się wysoki na 11m kopiec, otoczony wałem i fosą. Gród, na którym niegdyś wznosiła się wieża rycerska.	Na Anielskiej Górze, ok. 1,8 km na pld.-wsch. od rynku, na skraju miasta, pomiędzy drogami do Inowrocławia i Głuchówka.
5.	Spycierz	Uniejów	poddębicki	W XII i XIV w. urzędował tu kasztelan, sprawujący w imieniu króla władzę administracyjną, wojskową i sądowniczą nad okolicznym terytorium. Po jego siedzibie pozostała nazwa i niewielka górka.	Przy drodze prowadzącej z Uniejowa do Spycierz.
6.	Witów	Burzenin	sieradzki	Pozostałość średniowiecznej siedziby rycerskiej w postaci sztucznego kopca. Niegdyś wzniesienie wieńczyła wieża obronna, a u podnóża kopca biegł ostrokrót.	Na łąkach, na wsch. od zabudowań, koło pałacu.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Inowódź	Inowódź	tomaszowski	Zachował się kościół romański św. Idziego z XI w., a także ruiny zamku z XIV w. W trakcie wykopalisk odsłonięto częściowo jego mury. W zach. skrzydle natrafiono na fragmenty pieca z XVI w. oraz unikalne zabytki metalowe.	W rejonie kościoła.
2.	Sieradz	Sieradz	sieradzki	Opis w punkcie 4, grody.	
3.	Sulejów	Sulejów	piotrkowski	W miejscowości Podklasztorze, obok Sulejowa znajduje się jedno z najpiękniejszych i najlepiej zachowanych warownych opactw w Europie. Warto tu zwiedzić romański kościół z 1232 r. oraz mury obronne z basztami, których najstarsze fragmenty powstały w XIV w.	Ok. 1 km od Sulejowa.
4.	Tum	Góra św. Małgorzaty	łęczycki	Obok grodu wznosi się kolegiata z XII w. – największa w Polsce świątynia romańska. Postawiono ją w miejscu wcześniejszego opactwa benedyktynów, którego powstanie tradycja przypisuje św. Wojciechowi. Na łąkach między grodem a kolegiatą odbywały się zjazdy książąt podzielonej na dzielnice Polski oraz synody biskupów.	W miejscowości.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Gledzianówek	Witonia	łęczycki	Dużych rozmiarów kurhan książęcy z IV w. Badania wykazały, że kurhan został usypany na starym cmentarzysku. Archeolodzy odkryli 54 grobów popielnicowych.	Za wsią, przy drodze polnej do Nędzarzewa.
2.	Krzętle	Osjaków	wieluński	Jeden z najstarszych kurhanów słowiańskich na ziemiach polskich – 5 wysokich na 2 m kopców z VIII w. Pod wszystkimi znaleziono ślady obrzędów – rytualną orkę.	W lesie pomiędzy wsiami Osjaków i Strobin
3.	Łubna	Błaszki	sieradzki	Zachowało się 27 kurhanów, które wzniosła ludność kultury Trzcińskiem 3500 lat temu. Najwyższe z kurhanów mają ponad 2 m wysokości. W każdym kurhanie spoczywał 1, tu dwoje zmarłych. W grobie 10-letniej dziewczynki znaleziono 3 pierścienie ze złotego drutu, uchwyt do spinania włosów i dwie szpile z brązu do spinania sukni.	W okolicach miejscowości.
4.	Okalew	Ostrówek	wieluński	Jedno z największych na ziemiach polskich cmentarzysk kurhanowych kultury Trzcińskiem sprzed ok. 3500-3300 lat. Odkryto 16 kurhanów a 10 z nich zrekonstruowano. Mają po 1 m wysokości.	Znajdują się w lesie przy drodze Okalew – Chojny, w rejonie wsi Podbór.
5.	Przywóz	Wierzchlas	wieluński	Duży kurhan z II- III w., ma 8 m wysokości i ponad 20 m średnicy. Legenda mówi, że pochowany został w nim, bogaty Książę, którego skarbów strzeże pies. Odkryto tutaj popielnicę zawierającą szczątki zmarłego, bogate dary grobowe, a obok popielnicy jamę, w której spoczywał szkielet psa.	Kurhan znajduje się 0,5 km od centrum wsi. Przy kapliczce trzeba skręcić w prawo, a potem jeszcze raz w prawo, w drogę polną biegnącą wzdłuż Warty.

Święte góry i ośrodki kultu:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Góra Chełmno	Wielgomłynny	radomszczański	Opis w punkcie 2 grody.	

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Lutomiersk	Lutomiersk	pabianicki	Odkryto tu duże cmentarzysko, na którym spoczęli woje Bolesława Chrobrego. Ich wielkie groby były bogato wyposażone m.in. w broń, rząd koński, wiadro do pojenia koni – nietypowe przedmioty dla ówczesnych mieszkańców ziem polskich. Zdaniem badaczy 1000 lat temu w Lutomiersku spoczęli wojownicy z Rusi Kijowskiej, uzbrojeni na wzór wikingów, żyjących według zwyczajów koczowników ze stepów nadczarnomorskich. Bolesław Chrobry sprowadził ich do ochrony szlaku handlowego, który biegł z Rusi Kijowskiej do centrum państwa Piastów. Cmentarzysko nie zachowało się do dzisiaj.	Część zabytków można obejrzeć na wystawie archeologicznej w dawnym klasztorze.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Łęczycza	Łęczycza	łęczycki	Zabytki z grodu i kolegiaty, w tym wyposażenie grobu budowniczego kościoła – biskupa Janka, można zobaczyć w muzeum zamku w Łęczycy.	ul. Zamkowa 1.
2.	Łódź	Łódź	Łódź	Zabytki archeologiczne z miasta i okolic.	Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, pl. Wolności 1.
3.	Pabianice	Pabianice	pabianicki	Zabytki archeologiczne z miasta i okolic.	Muzeum Miasta, Stary Rynek 2.
4.	Piotrków Trybunalski	Piotrków Trybunalski	Piotrków Trybunalski	Zabytki archeologiczne z miasta i okolicy.	pl. Zamkowy 4.
5.	Sieradz	Sieradz	sieradzki	Zabytki archeologiczne z miasta i okolicy.	Muzeum Okręgowe, ul. Dominikańska 2.
6.	Sulejów	Sulejów	piotrkowski	Zabytki archeologiczne z miasta i okolic.	Podzamek, ul. Władysława Jagiełły 1.
7.	Wieluń	Wieluń	wieluński	Zabytki archeologiczne z miasta i regionu.	Muzeum Ziemi Wieluńskiej, ul. Narutowicza 13.

VI. Województwo małopolskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Będkowice	Wielka Wieś	krakowski	Na szczycie Sokolej Góry, kilkadziesiąt metrów nad urwiskiem Doliny Będkowskiej, wznoszą się pozostałości dawnego grodu. Doskonale zachowane do dziś dwie linie wałów osłaniają cypel skalny. Sucha fosa ma dziś szerokość ok. 10 m. Strażnica funkcjonowała w XII-XIV w.	Z Będkowic prowadzi polna ścieżka wiodąca w kierunku drzew skrywających gród.
2.	Dolina Wodącej			W średniowieczu na szczycie skały Grodzisko Panieńskie wzniesiono gród.	Na Szlaku Jaskiniowców.
3.	Kraków	Kraków	Kraków	Centralny gród plemienia Wiślan.	Skansen archeologiczno-architektoniczny Wawel zaginiony.
4.	Maszkowice	Łęcko	nowosądecki	Grodzisko z wczesnej epoki żelaza, zwane Zamczyskiem. Od płd. otoczone wałem i fosą, wzniesione zostało przez ludność kultury łużyckiej.	Położone w płd. części wsi, nad Dunajcem.
5.	Mników	Liszki	krakowski	Położone między skałami grodzisko składa się z grodu właściwego i podgrodzia,	Porośnięte krzakami grodzisko leży 4

				oddzielonych od siebie wałem o wysokości 3,5 m Od reszty wzgórza oddzielał drugi wał. W pobliskiej jaskini odkryto ślady muru wykonanego przez człowieka w pradziejach.	km na płn.-zach. od wsi, przy drodze do Baczyny, na płd. skraju stromego skalistego wzgórza.
6.	Naszacowice	Podegrodzie	nowosądecki	Jedno z najstarszych grodzisk Małopolski (IX w.), włączone do sieci obronnej monarchii wczesnopiastowskiej (X-XI w.). Warownia pełniła rolę ośrodka centralnego dla Kotliny Sądeckiej i zajmowała pow. 15 ha. Składała się z grodu właściwego i 5 podgrodzi. Całość otaczał pojedynczy wał. Tylko od płd.-zach. biegł wał podwójny. Znaleźiska zabytków późnoawarskich, brązowe okucia do pasa, odważniki do wagi, sprzączki i zaczepy do ostrogi oraz fragment srebrnej luneli są świadectwem kontaktów Małopolski z południowymi obszarami Europy (dzisiejszą Słowacją i Węgrami oraz średniowieczną Rusią) oraz penetracji tych terenów przez Madziarów na przełomie IX i X w.	Obiekt znajduje się na wysokim wzniesieniu na lewym brzegu Dunajca, na płd. skraju wsi.
7.	Podegrodzie	Podegrodzie	nowosądecki	Grodzisko Zamczysko z pocz. epoki żelaza. Grodzisko Grobla – jego początki także sięgają epoki żelaza, ale było także zamieszkane w X-XI w.	W płn. części wsi. W centrum wsi na wysokim wzniesieniu o stromych zboczach.
8.	Tyniec	Kraków	Kraków	Książęta mazowieccy wzniesli tu grodzisko na pograniczu z Prusami w XII-XIII w. Z nieznanych przyczyn został jednak opuszczony. Najstarsze ślady osadnictwa pochodzą z okresu neolitu. Do niedawna uważano, że istniał tu gród obronny kultury łużyckiej, który później zajęli Celtowie. Odkryte na wzgórzu ślady wałów okazały się jednak pozostałościami wczesnośredniowiecznymi. Gród o nieregularnym owalnym kształcie, otoczony był od płn. i wsch. kamiennym wałem.	Położony jest 3 km na płd. od Tykocina i ok. 500 m na wsch. od drogi do Jeżewa, na Wzgórzu Klasztornym.
9.	Zawada Lanckorońska	Zakliczyn	tarnowski	Potężne grodzisko z IX-X w., składa się z grodu właściwego zw. Zamczyskiem o pow. 3 ha, bronionego podwójną linią wałów wałem zaporowym oraz podgrodzia zw. Mościskiem. Podgrodzie jest rozleglejsze i otacza je wał o wysokości 7 m. Badacze znaleźli tu unikalne na ziemiach polskich trójlistne grociki z trzpieniem pochodzenia awarskiego oraz żelaznych grzywien siekieropodobnych z IX-XII w., które służyły jako środki płatnicze. Gród spłonął z nieznanych przyczyn w X w.	Na wysokim brzegu Dunajca.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Kraków	Kraków	Kraków	Na Wawelu, na wystawie Wawel zaginiony można obejrzeć pozostałości budowli kamiennych, które istniały na wzgórzu 1000 lat temu. Zrekonstruowana została rotunda NMP, która była jedną z 7 budowli monumentalnych, powstałych za panowania Bolesława Chrobrego. Wawel otaczały wały wykonane w konstrukcji drewno-ziemnej, wzmocnione palisadą.	Wzgórze wawelskie.
2.	Tyniec	Kraków	Kraków	Początki klasztoru Benedyktynów sięgają pocz. XI w. Ufundował go w 1044 r. Kazimierz Odnowiciel. Najstarszą budowlą była trójnawowa romańska bazylika wzniesiona pod kon. XI w., w płn.-wsch. części wzgórza. Pod posadzką kościoła św. Piotra i Pawła odkryto najstarszy grób opata z wyposażeniem liturgicznym z XI i XII w. Kolejne murowane zabudowania klasztorne powstały po 1100 r., a w podziemiach romańskiej świątyni chowano opatów, dobroczyńców, ofiarodawców klasztoru i mnichów.	Na Wzgórzu Klasztornym.

Starożytne huty i kopalnie:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Igołomia	Igołomia-Wawrzeńczyce	krakowski	Odkryto tu 34 starożytne piece garncarskie użytkowane przez ludność kultury przeworskiej w III-V w.	Ok. 100 m na pld. od drogi Igołomia – Proszowice wznosi się pawilon wystawowy, w którym znajdują się 4 piece.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Będkowice	Wielka Wieś	krakowski	Archeolodzy odkryli 46 wysokich na niecały metr Kurhanów.	Na zach. od grodu.
2.	Kornatka	Dobczyce	myślenicki	Nekropolia składa się z 40 kopców, przeważnie kolistego kształtu i zbliżonych rozmiarów. Mają wysokość do 1,6 m i średnice 7 m. Wewnątrz znaleziono nieliczne pojedyncze naczynia gliniane, resztki popielnic i ślady żywności wewnątrz naczyń. Cmentarzysko powstało w VI-VII w., gdy Słowianie prawie nie składali darów do grobów. Od tego stanowiska archeolodzy utworzyli nazwę kurhanu typu Kornatka.	Kurhany znajdują się w paśmie zalesionych wzniesień wokół Kornatki.
3.	Krakuszowice	Gdów	wielicki	Duży kopiec, nieustępujący swoimi rozmiarami kopcom Kraka i Wandy w Krakowie. Według legendy spoczywa w nim zabity podstępnie przez brata na terenie dzisiejszej Puszczy Niepołomickiej syn Kraka – Krakus II.	Nie daleko miejscowości Niegowici.

Święte góry i ośrodki kultu:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Lipnica Murowana	Lipnica Murowana	bocheński	W kościele św. Leonarda na dębowym słupie, podpierającym ołtarz główny, znajdują się rzeźby, które posiadają cztery twarze Światowida. Tradycja mówi, że kościół został wzniesiony w miejscu pogańskiej świątyni. Jego obecna konstrukcja pochodzi z końca XIV w. Od 2003 r. zabytek UNESCO.	Na cmentarzu Parafialnym.

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Kraków	Kraków	Kraków	Święto Rękawki.	W drugi dzień Wielkanocy pod kopcem Krakusa odbywa się festyn archeologiczny.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Będkowice	Wielka Wieś	krakowski	Obok grodu, cmentarzysko kurhanowe.	W rejonie grodu.

Obozowiska z epoki kamienia:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Jaskinia Ciemna	W masywie Góry Koronnej		W tzw. Oborzysku zrekonstruowano obozowisko neandertalczyków. 3 postacie zostały przedstawione przy codziennych zajęciach. 50-70 tys. lat temu mieszkała tu gromada ludzi należąca do gatunku Homo Sapiens Neandertalensis, bocznej linii ewolucji człowieka, która w epoce lodowcowej zamieszkiwała Europę. Kilkanaście osób zajmujących się myślistwem i zbieractwem wybrało miejsce z natury obronne oraz	60 m nad doliną Prądnika.

				zapewniające słońce.	
2.	Dolina Wodącej, Smoleń Domanowice	Pilica Wolbrom	zawierciański olkuski	W Jaskini Zegar odnaleziono ślady obecności człowieka z paleolitu (ok. 60-50 tys. lat p.n.e.), narzędzia krzemienne, kości i kły niedźwiedzia, lwa jaskiniowego, hieny, jelenia i renifera. W drugiej jaskini, bliżej wierzchołka ostańca pozyskano m.in. krzemienne odpady produkcyjne z neolitu, początku epoki brązu oraz z XIII i XIV w. Na płd.-zach. od Skał Zegarowych znajduje się kompleks skał z Jaskinią na Biśniku. Tutaj dokonano jednego z największych odkryć paleolitycznych w Polsce. Ślady przodka człowieka pochodzące sprzed 500 tys. lat. We wnętrzu jaskini znaleziono narzędzia krzemienne sprzed ok. 150-120 tys. lat, a u wejścia do jaskini natrafiono na relikty osłony – zadaszania kamieni – dużych kości żerdzi. Na wierzchołku Skał Zegarowych odkryto relikty strażnicy z przełomu XIII i XIV w. Skała Grodzisko Pańskie także była zamieszkiwana od paleolitu po późne średniowiecze. W średniowieczu na szczycie skały wzniesiono gród. W jednej z jaskiń znaleziono unikalne ślady warsztatu fałszerza monet z 2. poł. XVII w.	W pobliżu Pilicy, pomiędzy wsiami Smoleń a Domanowie.
3.	Jaskinia Mamutowa	Wielka Wieś	krakowski	To naturalne obozowisko, w którym znaleziono ślady pobytu człowieka od czasów górnego paleolitu aż do I w. n.e. Mieszkali tu m.in. myśliwi polujący na niedźwiedzie jaskiniowe. Nazwa pochodzi od ciosu mamuta, który był jednym z pierwszych zabytków znalezionych w jaskini. Do jaskini wchodzi się przez duży otwór, za którym znajduje się rozległa sala.	Wierzchowie. Położona jest na początku Doliny Kluczowody, 15 m nad jej dnem.
4.	Jaskinia Maszycka	Skała	krakowski	W jaskini natrafiono na bezcenne zabytki i ślady tragedii sprzed 15 tys. lat. Mieszkali tu ludzie, podobnie jak ich krewniacy z jaskiń Francji i Hiszpanii należący do kręgu kultury magdaleńskiej – tworzyli dzieła sztuki. Z jaskini Maszyckiej pochodzą jedyne odkryte na ziemiach polskich, wykonane z rogów renifera ozdabiane wzorem geometrycznym groty oszczepów. Wszystkich mieszkańców jaskini – zapewne twórców narzędzi – spotkała straszna śmierć: 3 mężczyzn, 5 kobiet i kilkoro dzieci zostało napadniętych, zabitych i zjedzonych. O kanibalizmie świadczą nacięcia na kościach ofiar. Są to najstarsze znane z ziem polskich kości ludzkie.	Nad Doliną Prądnika, za wsią Maszyce.
5.	Jaskinia Obłazowa	Nowy Targ	nowotarski	Nie duża jaskinia stała się miejscem niezwykle odkrycia. W 1985 r. przy wejściu do jaskini odnaleziono jedyny w Polsce i najstarszy na świecie bumerang. Był to przedmiot wykonany z ciosu mamuta o długości 70 cm, zdobiony na powierzchni. Prawdopodobnie używano go do polowań na duże zwierzęta. Ok. 50 tys. lat temu jaskinię zamieszkiwał neandertalczyk, później natomiast była schronieniem myśliwych z górnego paleolitu.	Nowa Biela. Wejście do jaskini znajduje się w zboczu wapiennego wzgórza na terenie rezerwatu Przełom Biały pod Krempachami.
6.	Piekary	Liszki	krakowski	To jedno z najstarszych miejsc pobytu człowieka w Polsce. Zamieszkiwane było już 200 tys. lat temu. Na płd. od obozowiska, na stromej skale wapiennej w XIII w. Konrad Mazowiecki w trakcie walk o tron królewski wznosił gród, który pełnił rolę przeciwwagi w stosunku do warownego opactwa w Tyńcu. Od wsch. wzgórze umocniono 3 wałami, a na wierzchołku stała początkowo drewniana, później murowana wieża mieszkalno-obronna. Jej budowa nigdy nie została ukończona. Po śmierci Konrada Mazowieckiego w 1247 r. gród utracił militarne znaczenie i został opuszczony.	Piekary, na północ od obozowisk, na stromej wapiennej skale.
7.	Jaskinia Wierzchowska Górna	Wielka Wieś	krakowski	Największa dostępna do zwiedzania jaskinia na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej. W tzw. Sali człowieka pierwotnego można zobaczyć zrekonstruowane obozowisko z czasów epoki kamienia, a także narzędzia	Wierzchowie, Dolina Kluczowody.

				krzemienne i kościane z epoki kamienia. Są sylwetki innych mieszkańców niedźwiedzia, hieny i lwa.	
--	--	--	--	---	--

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Kraków	Kraków	Kraków	W Muzeum Archeologicznym jest najnowocześniejsza wystawa archeologiczna w Polsce: Pradzieje i Wczesne Średniowiecze Małopolski, która pokazuje dzieje człowieka na terenie południowej Polski przez 12 „bram czasu” – od 60 tys. lat p.n.e. do średniowiecza. Ciekawostką są rekonstrukcje twarzy mieszkających niegdyś na tym terenie ludzi wykonane na podstawie znalezionych przez archeologów czaszek.	Muzeum Archeologiczne, ul. Poselska 3.
2.	Ojców	Skała	krakowski	W Muzeum im. Władysława Szafera można obejrzeć narzędzia i broń ludzi, którzy w epoce kamienia zamieszkiwali jaskinie na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego.	Muzeum mieści się obok Dyrekcji Parku.

VII. Województwo mazowieckie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Błonie	Błonie	warszawki zachodni	Gród zw. Łysą Górą, był wymieniany w źródłach pod nazwą Błonie w 1257 r. Mógł go wznieść książę Karol Mazowiecki. Użytkowany był najwyżej przez 2-3 pokolenia. Przeprowadzone badania odsłoniły ślady dworu książęcego z pracownią złotniczą, rogowiarską, piwniczkę, spiżarnię i wędzarnię oraz zbytki, głównie uzbrojenie (ostrogi, z gwiazdką z kolcem i grotem).	Położony jest ok.450 m na płn. od trasy Warszawa – Sochaczew.
2.	Ciechanów	Ciechanów	ciechanowski	W rejonie pl. Kościuszki na stromej skarpie znajduje się grodzisko z 1 pocz. XIV w. Dawny gród pełnił funkcję centralnego ośrodka regionu, obok którego mogła istnieć świątynia Swarożycza. Zajmował pow. 6 ha, posiadał 2 podgrodzia. Spalony w 1337 r. podczas najazdu Litwinów na Mazowsze, ponownie odbudowany utracił jednak znaczenie na rzecz ciechanowskiego zamku.	W rejonie kościoła św. Wojciecha.
3.	Czersk	Góra Kalwaria	piaseczyński	W IX w. na Wzgórzu Zamkowym istniała osada, a następnie gród w XI-XII w.	Obok kościoła.
4.	Łlżą	Radom	radomski	Grodzisko o nazwie Tatarski Kopiec powstało zapewne w XIII w., zanim na pobliskiej górze zbudowano zamek.	Przy cmentarzu, ul. Staromiejska.
5.	Kaleń	Sobolew	garwoliński	Późnośredniowieczne grodzisko z XIV i XV w., zachowały się obwałowania, które mają czworoboczny kształt (50 x 55 m), regularny w kształcie majdanu i szeroką na 10 m nawodnioną fosę.	Znajduje się na płn. krańcu wsi, ok. 200 m na zach. od drogi polnej.
6.	Kampinos	Kampinos	warszawki zachodni	Grodzisko z XII w., od pld. otaczają go bagna. Doskonale czytelne są dwie linie wałów. Na jego terenie znaleziono ceramikę z przeł. XII i XIII w.	Położone w rezerwacie Karpaty na skraju Kampinoskiego PN. Z Leszna (spod kościoła), można dojść do niego niebieskim szlakiem (9 km).
7.	Kozłów	Kozłów	miechowski	Późnośredniowieczne grodzisko z XIV i XV w. Regularny stożek ziemny otoczony jest wypełnioną wodą fosą o szerokości 20 m.	Leży na krawędzi doliny Rydny, we wsch. części Kozłowa, przy drodze do Gózd.
8.	Ostrołęka	Ostrołęka	Ostrołęka	Grodzisko z XI-XII w. zniszczone podczas najazdu Prusów na Mazowsze w 1246 r.	Położone przy ul. Ostrowskiej, pod wałem przeciwpowodziowym.

9.	Płock	Płock	Płock	Na Wzgórzu Tumskim odkryto pozostałości grodu z X w. W 1. poł XII w. całe wzgórze na nowo otoczono wysokim wałem drewniano-ziemnym z kamienną wieżą i bramą.	W kompleksie dzisiejszej katedry.
10.	Proboszczowice	Płock	płocki	Gród zwany Kosmatą Górą lub Szwedzkim Okopem jest starszy i większy niż sąsiedni Płock, chociaż źródła pisane o nim nie wspominają. Wzniesiono go u schyłku okresu plemiennego lub w czasach piastowskich (X w.). Ma kształt czworoboku o zaokrąglonych rogach i pow. 110 x 130 m. Naprzeciw niego znajdowało się podgrodzie, a przez Wierzbicę wiodła przeprawa.	Na lewym brzegu rzeki Wierzbicy, 100 m od drogi, na wysokim cyplu.
11.	Pułtusk	Pułtusk	pułtuski	W miejscu dzisiejszego zamku, na pocz. XIII w. powstał gród, który miał strzec szlaku biegnącego wzdłuż Narwi. Miał kształt wydłużonego owalu o wymiarach 60 x 90 m i został rozplanowany wzdłuż 3 głównych dróg wyłożonych drewnem, wzdłuż których stało 30 drewnianych domów, warsztaty rogowiarskie, kuźnie. W 1368 r. gród spalili Litwini. W miejscu grodu stanął zamek.	W miejscu, gdzie stoi zamek.
12.	Radom	Radom	Radom	Pozostałości grodziska z XI w. otaczał wał zbudowany z ustawionych szeregowo drewnianych skrzyń wypełnionych gliną i nawodnioną fosą. Aktualnie porośnięty trawą wypiętrzający się na wysokość 5-7 m stożek, otoczony podmokłymi łąkami.	Gród położony jest przy ul. Piętrówka, prowadzi do niego z rynku niebieski szlak.
13.	Rynia	Nieporęt	legionowski	Rekonstrukcja osady wikingów.	Na terenie ośrodka Promenada.
14.	Stara Warka	Warka	grójecki	Grodzisko z XI-XII w. Zachował się jedynie fragment wału o długości 26 m i wysokości ok. 2,5 m.	Grodzisko położone jest ok. 1 km od wsi, na skarpie nad Pilicą, na cyplu odcięty od reszty terenu gł. jarami.
15.	Sypniewo	Sypniewo	makowski	Grodzisko z IX-XII w. z dobrze zachowanymi wałami i fosą. Wnętrze było zabudowane wzdłuż wałów, a plac pośrodku wybrukowano kamieniami. Podczas badań znaleziono tu przedmioty codziennego użytku, elementy rzędu końskiego, ozdoby a także srebrny denar z pocz. XI w. oraz liczne militaria.	Na płd. od Sypniewa trzeba skrócić w prawo w pierwszą polną drogę – 2,5 km dalej znajduje się gród.
16.	Szeligi	Ożarów Mazowiecki	warszawki zachodni	W VI lub VII w. powstały tu 2 rzędy prostokątnych domów, które stykały się ze sobą krótszymi ścianami i tworzyły jednocześnie wał obronny, od reszty wzgórza gród zabezpieczony był wysokim wałem zaporowym i dwoma fosami, dziś nie widocznymi.	Położenie: na wysokim cyplu, na lewym brzegu rzeki Słupianki pomiędzy miejscowościami Słupno i Bodzanów.
17.	Szreńsk	Szreńsk	mławski	Najstarsza wzmianka o grodzie pochodzi z 1065 r. Był zamieszkały do XIII w. Na jego wałach w XVI w. powstał zamek. Podczas badań odnaleziono monety arabskie z X w.	Na wzniesieniu w widłach rzek Przylepnica i Mławka, na obrzeżach miasteczka.
18.	Warszawa	Warszawa	Warszawa	Grodzisko w Lasku Bródnowskim odkryte zostało w okresie międzywojennym. Jego kształt i zasięg został znacznie rozmyty, ale obwałowania wciąż są widoczne na powierzchni. Gród powstał przy brodzie przez Wisłę, w miejscu wcześniejszej osady. Pełnił rolę warowni wojskowej i centrum ośrodka administracyjno-gospodarczego regionu pod koniec X w. i na pocz. XI w. Na terenie grodu i okolicznych osad odnaleziono zabytki ruskie, wikingi i wareskie. Gród spłonął w XI w.	Zabytki można zobaczyć na wystawie w ratuszu Gminy Targówek.
19.	Zakroczym	Zakroczym	nowodworski	Grodzisko z podgrodziami z IX w., zwane Czubajką.	Tuż nad brzegiem Wisły, na stromym krańcu cypla we wsch. części miasta.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Ciechanów	Ciechanów	ciechanowski	Zamek położony jest na obrzeżu miasta. Według Najnowszych badań powstał on w już w	Na prawym brzegu Łodyni, na łąkach.

				1. poł. XIV w. W fosie odnaleziono 2 miecze z pocz. XV w. topór, głowicę maczugi bojowej, resztki skórzanego kaftana. W mieście znaleziono słynny ciechanowski skarb z pocz. XI w., zawierający ok. 4,5 kg ozdób i monet srebrnych.	
2.	Czersk	Góra Kalwaria	piaseczyński	W XIV w. wzniesiono romańską kaplicę św. Piotra. Na przełomie XIV i XV w. z inicjatywy księcia mazowieckiego Janusza Starszego powstał gotycki zamek. Dojście do zamku, obok kościoła. Do pocz. XV w. czerska siedziba książęca była jedną ze stolic Mazowsza. Z czerska pochodzi m.in. znalezisko średniowieczne pionów do warcabów.	Obok kościoła.
3.	Płock	Płock	Płock	Na miejscu grodziska 100 lat później Władysław Herman wznosił kamienną rezydencję. Wzgórze Tumskie na krótki czas stało się wówczas stolicą Polski.	Miejsce katedry.
4.	Szreńsk	Szreńsk	mławski	Na wałach grodziska powstał w XVI w. zamek o kształcie zbliżonym do kwadratu. Naroża posiadały baszty. Wjazd prowadził po drewnianym moście zwodzonym, przez basztę o grubych na 1 m murach. Został on zniszczony podczas potopu szwedzkiego. Został rozebrany w XIX w., a na jego miejscu postawiono klasycystyczny pałac.	Na terenie grodu.

Starożytne huty i kopalnie:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Pruszków	Pruszków	pruszkowski	Mazowieckie Centrum Metalurgiczne z czasów Imperium Rzymskiego.	Wystawa Czas żelaza w muzeum, ul. Jana Pawła II.

Kręgi kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Rostki	Małkinia Górna	ostrowski	W lesie zw. Grobki znajduje się cmentarzysko z II-V w. n.e. składające się z kilkudziesięciu kamiennych kręgów, w środku których – pod warstwą kamiennego bruku – odnaleziono ciepłopalne groby.	Na wsch. od wsi, w lasku Grobki.
2.	Warszawa	Warszawa	Warszawa	Zrekonstruowany krąg kamienny, który tworzą go ustawione w okręgu wielkie bloki skalne z jednym największym głazem narzutowym pośrodku. Są one geologicznymi pomnikami przyrody chronione prawem. Krąg powstał w kwietniu 1999 r. w celu ożywienia pradziejowej idei megalityzmu, która pojawiła się w neolicie i objęła swym zasięgiem niemal cały świat.	Przy głównym wejściu do Biblioteki Narodowej, al. Niepodległości 213.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Kęsocha	Dzierzgowo	mławski	Dobrze zachowany kurhan sprzed ok. 4 tys. lat, drugi mniejszy i młodszy kurhan (500-300 lat p.n.e.) znajduje się na płn. od wsi, przy drodze do Łączyna Starego.	W lesie na zach. od wsi.

Święte góry i ośrodki kultu:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Gródek Lęśny	Przysucha	przysuski	Ośrodek kultu pogańskiego z VI-IX w. Na wzgórzu zachowane są pozostałości kamiennie-ziemnych wałów, a do niedawna widoczne były także kamienne idole w formie ludzkiej postaci i niedźwiedzia. Wewnątrz umocnień natrafiono na ślady dawnych pogańskich wierzeń i magicznych obrzędów.	Na porośniętym gęstym lasem wzniesieniu, na płd.-zach. od Przysuchy.

2.	Otałażka	Mogilnica	grójecki	Nad rzeką Mogielanką odkryto sanktuarium z III-V w.; krąg kamienny, który otaczał kopiec z głazów. Wokół znaleziono ślady uczt rytualnych i ofiar, podobnych do tych jakie składane były w bagnach. Na terenie sanktuarium odnaleziono m.in. zapinkę w kształcie kaczkę.	Nad rzeką Mogielanką.
----	----------	-----------	----------	--	-----------------------

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Rynia	Nieporęt	legionowski	Festyn Wikingów i Wenetów.	Osada obronna Wikingów ośrodek Promenada nad Zalewem Zegrzyńskim.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Tańsk-Przedbory	Dzierzgowo	mławski	Nekropolia i zachowane grodzisko z X-XI w. 100 m od grodziska, na niewielkim wzniesieniu widać kamienne obstawy wczesnośredniowiecznego cmentarzyska. Groby znajdują się ok. 80 cm pod ziemią. Zawierały szkielety i wyposażenie grobowe – przedmioty żelazne i ceramikę.	Za wsią Przybory, po prawej stronie polnej drogi wiodącej nad Orzyc.
2.	Rostki	Małkinia Górna	ostrowski	Cmentarzysko z II-III w. n.e.	Na wsch. od wsi, w lesie Grabki.
3.	Ciechanów	Ciechanów	ciechanowski	Cmentarzysko z pochówkami wojowników wczesnego średniowiecza.	Przy ul. Orylskiej.

Obozowiska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Zwoleń	Zwoleń	zwoleński	Wąska dolina rzeczki Zwoleńki otoczona stromymi ścianami stanowiła pułapkę na zwierzęta, użytkowana przez Neandertalczyka 80 tys. lat temu. Wejście do niej było zastawione zaporą. To jedyne stanowisko Neandertalczyka na Niżu Polskim znalezione na otwartej przestrzeni – na terenie znaleziono kilka podobnych stanowisk. Nieprzerwanie przez 10 tys. lat służyły one do polowań na duże stada dzikich koni, a także na bizona stepowe, renifery, nosorożce włochate i mamuty. Złapano w nią nawet kilka tys. zwierząt – świadczą o tym odkryte tu duże ilości kości, a także broń, kilkadziesiąt wyrobów krzemienianych i krzemienie do wyrobów nowych narzędzi.	W dolinie rzeki Zwoleńki.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Ciechanów	Ciechanów	ciechanowski	Zabytki archeologiczne z miasta i okolic.	Muzeum Sztuki Mazowieckiej.
2.	Iłża	Radom	Radom	Zabytki militarne odnalezione w okolicy zamku.	Muzeum Regionalne, ul. Błazińska 1.
3.	Płock	Płock	Płock	Zabytki ze Wzgórza Tumskiego można zobaczyć w Muzeum Mazowieckim.	ul. Tumska 8.
4.	Pruszków	Pruszków	pruszkowski	Wystawa Czas żelaza.	Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego, pl. Jana Pawła II.
5.	Pułtusk	Pułtusk	pułtuski	Wystawa archeologiczna prezentująca najstarsze zabytki miasta.	Muzeum Regionalne w wieży ratusza.
6.	Radom	Radom	Radom	Zabytki i pamiątki z zamku.	Muzeum Okręgowe.
7.	Warszawa	Warszawa	Warszawa	Zabytki archeologiczne z terenu miasta i okolic.	Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52.

VIII. Województwo opolskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Byczyna	Byczyna	kluczborski	Rekonstrukcja średniowiecznego grodu, otoczonego drewnianym wałem o wysokości 6 m z dwiema wieżami strażniczymi i mostem zwodzonym.	Ok. 5 km od miasta na wyspie nad zalewem Biskupice – Brzózki.
2.	Chrzelice	Biała	prudnicki	Nieistniejący gród z przeł. VIII i IX w., na którym postawiono zamek.	Na obrzeżach miejscowości.
3.	Opole	Opole	Opole	Dziś na terenie dawnego grodu plemiennego Opolan wznoszą się: wieża piastowska, amfiteatr, budynki mieszkalne. Najstarsza osada mieszkalna powstała na Ostrówku w VIII-IX w. U schyłku X w. powstał tu gród. Odkryto doskonale zachowane fragmenty wału z XI w. Kres funkcjonowania grodu przyniosła budowa zamku.	W rejonie amfiteatru.
4.	Otmuchów	Otmuchów	nyski	Na wysokim wzgórzu, na którym dziś stoi zamek, we wczesnym średniowieczu stał gród słowiański wymieniany w bulli papieża Hadriana IV z 1155 r. jako Castellum Otmuchov Cum Pertinentis. Stanowił własność biskupów wrocławskich. W 1241 r. po najeździe mongolskim gród przypuszczalnie został zdobyty. W XIV w. na jego miejscu powstał zamek.	Na wzgórzu górującym nad miastem..

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Chrzelice	Biała	prudnicki	Ruiny zamku wzniesionego prawdopodobnie na przełomie XII-XIII w.	Na obrzeżach miejscowości.

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Byczyna	Byczyna	kluczborski	Na terenie zrekonstruowanego grodu odbywają się festyny.	5 km od miasta na wyspie nad zalewem Biskupice Brzózki.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Kietrz	Kietrz	głubczycki	Na powierzchni ponad 20 ha odkryto blisko 4 tys. grobów ludności kultury łużyckiej. Cmentarzysko istniało nieprzerwanie przez ok. tysiąc lat. Nie zachowało się ono w terenie. Poza grobami kultury łużyckiej znaleziono także neolityczne groby kultury ceramiki sznurowej. Celtyckie z IV w p.n.e. i okresu wpływów rzymskich.	Okolice Kietrza.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Nysa	Nysa	nyski	Muzeum posiada największy na Śląsku Opolskim zbiór późnośredniowiecznych zabytków archeologicznych pochodzących z badań średniowiecznego miasta (XII-XV w.) są tu znaleziska z okolic Nysy (m.in. z terenów zalanych wodami Jez. Otmuchowskiego).	Muzeum w Nysie, ul. Bp. Jarosława II.
2.	Opole	Opole	Opole	Muzeum gromadzi m.in. zabytki archeologiczne z badań prowadzonych na terenie miasta i całej Opolszczyzny.	Muzeum Śląska Opolskiego, ul. Mały Rynek 7.

IX. Województwo podkarpackie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Aksmanice	Fredropol	przemyski	Duży gród założony prawdopodobnie przez Bolesława Chrobrego do obrony przejścia przez Bramę Przemyską. Według legendy w XII w. na wałach grodu miał stać zamek.	W okolicy miejscowości.
2.	Brzezowa	Nowy Żmigród	jasielski	Pozostałości wielkiego grodu ze wczesnego średniowiecza (IX-X w.) u stóp Magury Witkowskiej. Wierzchołek wzgórza otoczony został 2 pierścieniami wałów, które są dość dobrze widoczne w terenie.	Na wzgórzu Walik.
3.	Krajowice	Kołczyn	jasielski	Pozostałości średniowiecznego grodu, na obszarze którego wzniesiony został zamek zwany Goleisz. Zachowały się tylko fragmenty murów. Obok wałów grodu znajduje się skała z wgłębieniem, która mogła pełnić funkcję ogniska sygnalizacyjnego.	Na terenie rezerwatu przyrody.
4.	Lubenia	Lubenia	rzeszowski	Gród z X-XI w. zwany Okopem. Wał zachował się miejscami na wysokości 4 m.	Na wzgórzu w płn. części wsi.
5.	Przemyśl	Przemyśl	Przemyśl	Początki grodu na wzgórzu w Przemyślu sięgają X w. W tym okresie płn. część wzgórza była otoczona wałem ziemnym i zajmowała pow. ok. pół ha. Wokół biegła wykładana kamieniem droga szerokości 2-3 m. Prawdopodobnie wewnątrz znajdowały się chronione od napadu tymże wałem, drewniane chaty o wymiarach 3 x 4 m.	Na wzgórzu zamkowym.
6.	Przeczyca	Brzostek	dębicki	Gród założony przez Wiślan, dla obrony wsch. granic ich państwa. Niewielkie grodzisko, ale trudne do zdobycia. Od Wisłoki dostępu broniła niemal pionowa kilkudziesięciometrowa ściana.	Trudno do niego trafić. Należy pytać mieszkańców o drogę do niego.
7.	Sanok	Sanok	sanocki	Na terenie miasta istniały niegdyś 2 grody. Jeden zlokalizowany był na Białej Górze, drugi na Wzgórzu Zamkowym, w którym w XI w. wybudowano zamek.	
8.	Skały Prządki	Korczyna		Relikty średniowiecznego grodu oraz cmentarzyska.	Prowadzi do niego ścieżka przyrodnicza od ruin zamku Kamieniec w Odrzykoniu.
9.	Trepcza	Sanok	sanocki	Nad Sanem badacze odkryli gród, który był prawdopodobnie średniowiecznym Sanokiem. Otaczały go 3 rzędy wałów obronnych. W jego wnętrzu znajdowała się cerkiew, a wokół niej cmentarzysko z bogatymi pochówkami, a także dom zarządzającego grodem kasztelana. Ciekawym znaleziskiem są enkolpiony – krzyże relikwiarze z odwróconymi napisami, które miały odwracać złe wydarzenia. Takie zabiegi miały związek z najazdami tatarskimi, które doprowadziły do upadku grodu w XII w.	Szczyt góry Horodyszczce, wznoszącej się 150 m nad Sanem.
10.	Trzcinica	Jasło	jasielski	Najbardziej ufortyfikowane osiedle obronne z pocz. epoki brązu i najlepiej do dziś zachowane grodzisko wczesnośredniowieczne w Małopolsce. 4 tys. lat temu wzniosła tu fortyfikacje ludność kultury Otomani, która dotarła na ziemie polskie przez Kotlinę Karpacką. W średniowieczu fortyfikacje grodu zostały powiększone – dziś zachowały się wały grodu i 3 podgrodzi.	Od drogi Jasło – Krosno, prowadzi drogowskazy.
11.	Tyrawa Solna	Sanok	sanocki	Na Diablej Górze od X do XIII w. istniał gród, po którym pozostał wał i fragment fosy. Wały są punktem widokowym na dolinę Sanu.	Na prawym brzegu Sanu, wys. nad rzeką.
12.	Tuliłow	Rokitnica	jarosławski	Na wzgórzu Borusz, znajduje się gród z X-XIII w. – jedno z lepiej zachowanych założeń obronnych na terenie płd. Polski.	2 km na płd. od wsi.
13.	Wietrzno	Dukla	krośnieński	Na szczycie góry Grodzisko zachowały się pozostałości 4 wałów, zapewniających niegdyś bezpieczeństwo mieszkańcom grodu założonego przez Lędzian w IX w.	Do grodu najłatwiej dojść od Skansenu górnictwa Naftowego w Bóbrce.

Strażnice i siedziby rycerskie z późnego średniowiecza:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Wietrzno	Dukla	krośnieński	Na miejscu grodu wybudowano strażnice państwa piastowskiego, pilnującą traktu handlowego biegnącego przez Przełęcz Dukielską.	JW
2.	Żmigród Stary	Nowy Żmigród	jasielski	Na wzniesieniu znajdują się pozostałości grodu stożkowego, który otaczała fosa. Na szczycie kopca znaleziono belty do kusz, ostrogi i wykonaną z brązu wagę.	Na wzniesieniu zw. zamczysko.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Przemyśl	Przemyśl	Przemyśl	Na dziedzińcu zamku odślonięte są fragmenty pałacu i kaplicy podobnych do siedzib książęcych z Wielkopolski. Zbudował je Bolesław Chrobry, gdy w 1018 r. zdobył gród z rąk Rusinów podczas wyprawy na kijów.	Na wzgórzu zamkowym.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Bierówka	Jasło	jasielski	Na Podkarpaciu zachowało się kilka kurhanów sprzed 4600 lat, które wzniosła ludność pasterska przybyła na polskie ziemie z Zachodniej Europy. Społeczność ta nie pozostawiała po sobie stałych osad. Jedynym punktem odniesienia były kurhany, które wskazywały miejsca pochodzenia przodków. Najlepiej wyeksponowane są 2 kopce w Biegówce. Zostały one zrekonstruowane do pierwotnych rozmiarów, mają ok. 2 m wysokości i 10 m średnicy.	Po prawej stronie drogi Jasło – Rzeszów, przed wsią Lubla, obok leśniczówki.
2.	Kostrzyń	Lesko	leski	Gigantyczny kurhan o średnicy ok. 20 m, pochodzący prawdopodobnie z epoki brązu.	Na terenie gospodarstwa prywatnego.
3.	Niepla	Jasło	jasielski	Kurhan ludności kultury ceramiki sznurowej ze schyłku neolitu (III tys. p.n.e.). Kopiec został przebadany i przywrócono mu pierwotny wygląd. Obecnie ma 2 m wysokości i 10 m średnicy.	Za wsią w kierunku wsch.
4.	Przemyśl	Przemyśl	Przemyśl	Wielki kurhan, tzw. Kopiec Tatarski, podobny wymiarami do Kopca Krakusa i Wandy w Krakowie. Według Jana Długosza był grobowcem legendarnego założyciela Przemyśla księcia Przemysława.	Na Zasaniu.
5.	Stefkowa	Olszanica	leski	Duży kurhan zw. Tatarską Mogiłą. Według miejscowej legendy spoczywają w nim szczątki wodza Tatarów dowodzącego swoimi oddziałami w bitwie, która miała się rozegrać w niedalekiej Tatarskiej Dolinie.	Na cmentarzu.
6.	Średnia	Lesko	leski	Na Pogórzu Dynowskim znajdują się 4 kurhany. Zostały odtworzone w pierwotnych wymiarach – ok. 3 m wysokości i 6-8 m średnicy. Jeden z kurhanów powstał ok. 2900 r. p.n.e. i jest jednym z pierwszych takich grobów wzniesionych przez pasterzy, którzy opanowali wówczas ziemie polskie.	600 m na płn.-zach. od płn. krańca wsi, przy szlaku na Helusz.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Gać	Gać	przeworski	Cmentarzysko odkryte w 1909 r., dało nazwę kulturze przeworskiej, która istniała na ziemiach polskich ponad 600 lat. Archeolodzy identyfikują jej ludność z germańskim plemieniem Lugiów. Stanowisko nie widoczne w terenie.	Na obrzeżach miejscowości.

2.	Skąły Prządki	Korczyną		Cmentarzysko kurhanowe.	Ścieżka przyrodnicza, od ruin zamku w Odrzykoniu doprowadzi do cm.
----	---------------	----------	--	-------------------------	--

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Krosno	Krosno	Krosno	Zabytki archeologiczne z terenu miasta i okolic.	Muzeum Podkarpackie w d. pałacu biskupim.
2.	Przemyśl	Przemyśl	Przemyśl	Jedynie pochówki na ziemiach polskich. Pochówki koczowników węgierskich, którzy na terenie Przemyśla założyli obóz.	Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, ul. Rynek 9
3.	Sanok	Sanok	sanocki	Zabytki archeologiczne z miasta i okolic.	Muzeum Historyczne, ul. Zamkowa 2.

X. Województwo podlaskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Bielsk Podlaski	Bielski Podlaski	bielski	W centrum miasta, w otoczeniu parku znajduje się okazały relikw grodu z XII-XIII w.	ul. Zamkowa.
2.	Drohiczyn	Drohiczyn	siemiatycki	Pozostałości grodu, który był wzmiankowany w źródłach już w 1060 r. Wzniesli go Rusini, jako strażnicę na drodze wodnej z Mazowsza na Ruś. Miał także odpierać najazdy Jaćwingów z północy. Badacze na jego terenie odkryli głównie budynki mieszkalne i gospodarcze (piwniczki i pracownie). Wśród artefaktów znalazły się: części brązowych wag kupieckich i narzędzia wykorzystywane w rzemiośle i handlu, przęśliki z różowego łupku, łożowane plomby ze znakiem ruskich książąt.	Nad stromym brzegiem rzeki Bug, na Wzgórzu Zamkowym.
3.	Haćki	Bielsk Podlaski	bielski	W rozległej dolinie znajduje się grodzisko zw. Zamkiem lub Górą Zamkową. Na początku epoki żelaza powstał tu duży zespół osady funkcjonujący nieprzerwanie do wczesnego średniowiecza. W IV lub na pocz. VII w. Słowianie traktowali wzniesienie jako św. górę i cmentarz, na którym palili zmarłych. Następnie wzniesienie zostało zaadaptowane do celów obronnych.	Za wsią skręcamy w lewo na drogę do Rajską, tu minąwszy ostatnie zabudowania, skręcamy w lewo na pola.
4.	Jegliniec	Krasnopol	sejneński	Stare Zamczysko, to największe z grodzisk pń.-wsch. krańca Suwalszczyzny. Na wysokim morenowym wzgórzu, dobrze umocniony gród początkowo refugium, stanowił centrum militarne i administracyjne Jaćwierzy. Pierwsze ślady zasiedlenia grodu pochodzą z 1 poł. IV w. Drewniano-ziemny wał został wzniesiony w IV-VI w. Od ok. X do XII-XIII w. majdan znacznie powiększono i otoczono potężnymi wałami. Gród zabezpieczały bagna, jeziora wodne i rzeczki. Na terenie grodu znaleziono żelazne groty, srebrne i posrebrzane krzyżyki, zawieszki w kształcie księżycy, zdobione żółtą emalią krzyżyki brązowe, szklane paciorki, brązowe pierścienie. Grodzisko położone jest blisko granicy polsko-litewskiej.	Przed Budziskami skręcamy w prawo, na utwardzona drogę, prowadzącą aż do wzgórza porośniętego wysokimi drzewami.
5.	Łomża	Łomża	Łomża	W X w. na wzniesieniu zw. Góra Królowej Bony powstał gród z 2. podgrodziami, umocniony 5. liniami wałów obronnych i fos – doskonale zachowanymi. Pod kon. XIII w. gród został zdobyty i spalony, a dawne wzgórze grodowe nazwano Starą Łomżą.	Na wysokim brzegu Narwi.
6.	Rajgród	Rajgród	grajewski	W X w. Jaćwingowie wzniesli strażnicę graniczną, która zabezpieczała ich ziemie od strony Mazowsza. W 1282 r. książę mazowiecki Trojden zniszczył Rajgród i wymordował całą załogę. W miejscu zniszczonego grodu wznosił nowy i obsadził	Na cyplu Jez. Rajgrodzkiego.

				własnym wojskiem. W pocz. XIV w. na terenie grodu stanął prawdopodobnie zamek. Część dawnych umocnień grodu od strony jeziora została zrekonstruowana.	
7.	Suraż	Suraż	białostocki	W pobliżu kościoła zachowało się grodzisko, strome zbocza osiągają nawet 20 m. Dostępu do wnętrza grodu bronił drewniano-ziemny wał, od zewnątrz oblepiony gliną oraz głęboka fosa widoczna do dzisiaj. W XV w. w zach. części grodu wzniesiono ceglana basztę.	W miejscowości prywatne – społeczne Muzeum Archeologiczne, ul. Białostocka 6.
8.	Szurpiły	Jeleniewo	suwalski	Grodzisko na Zamkowej Górze, to centralny ośrodek jaćwieskiej włości – terra Kresami – wymieniany w źródłach krzyżackich i łatopisie wołyńskim. Stąd może wywodzili się najwięksi wodzowie Jaćwingów: Kumat i Skumand. Pierwsze umocnienia palisady i drewniano – ziemne wały wzniesiono w III w. p.n.e. Od tej pory były kilkakrotnie niszczone i odbudowywane. Od X do XIII w. Jaćwingowie przekształcili Górę Zamkowa w trudną do zdobycia twierdzę. Zbocza umocniono głazami i otoczono potężną palisadą. W XII-XIII w., gdy walczyli o zachowanie niezależności najbliższą okolicę góry ufortyfikowali dodatkowo niewielkimi strażnicami i połączyli systemem przekopów pomiędzy jeziorami, wałami, fosami i zasiekami.	Z Szurpiły na szczyt góry prowadzi oznakowana ścieżka turystyczna.
9.	Tykocin	Tykocin	białostocki	Z XII-XIII w., wzniesli książęta mazowieccy na pograniczu z Prusami. Z nieznanых przyczyn został opuszczony.	Gród położony jest 3 km na płd. od Tykocina i ok. 500 m na wsch. od drogi do Jeżewa.
10.	Wizna	Wizna	łomżyński	Na Górze Zamkowej – dawniej najbardziej na pń.-wsch. wysunięta strażnica Mazowska, wzniesiono gród w XI w., choć niszczone przez Litwinów, Jaćwingów, i Krzyżaków przetrwał aż do nowożytnych czasów, na jego miejscu wybudowano zamek.	Na płd. od kościoła.
11.	Zbucz	Czyże	hojnowski	Grodzisko prawdopodobnie wzniesli Rusini w 2 poł. IX w. Majdan otacza 3 m wysokości wał i fosa. Wnętrze grodu ma średnicę 80 m. Stanowiło wówczas miejsce schronienia dla okolicznej ludności. Wskazuje na to brak zabytków typowych dla osadnictwa stałego, ceramiki, narzędzi czy broni. Mógł on pełnić rolę miejsca kultu.	Po prawej str. drogi Bielsk Podlaski – Hajnówka.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Wizna	Wizna	łomżyński	Na miejscu grodu wybudowano murowany zamek, którego fundamenty pozostają przykryte ziemią.	W okolicy kościoła.

Starożytne hutny i kopalnie:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Rybniki	Waśilków	białostocki	Na terenie Puszczy Knyszyńskiej znajdowała się odkrywkowa kopalnia krzemienia z epoki brązu i żelaza.	W rezerwacie przyrody Krzemionka, przez który prowadzi ścieżka dydaktyczna.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Cecele	Siemiatycze	siemiatycki	W 1965 r. badacze odkryli wielką nekropolię Gotów z I w. n.e. Na obszarze ok. 0,5 ha znaleziono 555 grobów płaskich i 8 kurhanów, z których część zachowała się do dziś. W większości grobów znaleziono głównie elementy stroju, ozdoby, przedmioty życia codziennego – przybory toaletowe, naczynia gliniane, przęśliki, grzebienie, igły, fragmenty szkatuła i klucze. Groby męskie były skromniejsze od kobiecych, w których	Cmentarzysko leży na zach. od drogi Cecele – Skiwy Małe, na polach. Ok. 300 m na pń.-wsch. od wsi, po zach. stronie drogi do Skiw znajduje się jeden z potężnych kurhanów.

				licznie występowały ozdoby (fibule) i przedmioty życia codziennego, w tym importy z Europy Zachodniej i terenów nadczarnomorskich.	
2.	Rostoły	Juchnowice Kościelne	białostocki	Znaleziono 5 potężnych kurhanów z III-V w. z bogatym wyposażeniem grobowym. Ich obecna średnica to, ok. 20-25 m, a wys. 2,5 m. Są większe od kurhanów jaćwieskich i posiadają charakterystyczne mieszkowate zagłębienie na szczycie. W 4. z nich znaleziono pochówki szkieletowe, w jednym – ciepłopalne. Charakterystyczne są tzw. pochówki książęce z bogatym wyposażeniem, przypisywane arystokracji plemiennej.	We wsi Rostoły.
3.	Szwajcaria	Suwałki	suwalski	Ekspozycja muzealna: zabytki z cmentarzyska kurhanowego Jaćwingów w Szwajcarii, cmentarzyska ciepłopalnego w Paprotkach i dioramę: Jez. Orzysz i osiedle nawodne III w. p.n.e.	Muzeum Okręgowe, ul. Tadeusza Kościuszki 81.
4.	Zbucz	Czyże	hojnowski	Nieopodal grodziska, po drugiej stronie szosy, w lesie znajduje się średniowieczna nekropolia – 17 kurhanów i jedne z najlepiej zachowanych w tej części Polski, groby w obstawie Kamiennej.	Jak w opisie.

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Suraż	Suraż	białostocki	Średniowieczny Festyn „Grodzisko”.	Na terenie osady wczesnośredniowiecznej „Nawia”.
2.	Zbucz	Czyże	hojnowski	Festyn archeologiczny.	Na terenie grodziska, po prawej stronie drogi Bielsk Podlaski – Hajnówka.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Cecele	Siemiatycze	siemiatycki	Cmentarzysko leży na zach. od drogi Cecele – Skiwy Małe, na polach. Ok. 300 m na płn.-wsch. od wsi, po zach. stronie drogi do Skiw znajduje się jeden z potężnych kurhanów.	Jak w opisie.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Suwałki	Suwałki	Suwałki	Zabytki archeologiczne z miasta i okolic.	Muzeum Okręgowe, ul. Tadeusza Kościuszki 8.
2.	Suraż	Suraż	białostocki	Zabytki archeologiczne z okolic.	Społeczne Muzeum Archeologiczne, ul. Białostocka 6.
3.	Tykocin	Tykocin	białostocki	Wystawa archeologiczna.	Muzeum – obok synagogi, ul. Kozia.

XI. Województwo pomorskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Baldrum	Kwidzyn	kwidzyński	W okolicach wsi Baldrum, znajduje się grodzisko. Cypel wysoczyzny został odcięty od strony podejścia wałem o długości 90 m i poprzedzony fosą.	Ok. 3 km na płn. od Kwidzyna.
2.	Białogarda	Wicko	łęborski	W miejscu dzisiejszego kościoła parafialnego i cmentarza zlokalizowane było podgrodzie o pow. 1 ha. Dziś po podgrodziu pozostała jedynie naturalna, głęboka na 8 m fosa, którą biegnie ścieżka przyrodnicza. W XIII w. Białogarda była stolicą księstwa niezależnego, a wcześniej kasztelani.	Ścieżką przyrodniczą do pozostałości grodu.
3.	Cieple	Gniew	tczewski	W okolicy Gniewu, zachowały się 4 wczesnośredniowieczne grody. Największy	Na płn.-wsch. od Gniewu, w odległości 3 km.

				z nich ma kształt nieregularnego prostokąta o wymiarach 80 x 40 m.	
4.	Charzykowy	Chojnice	chojnicki	W okolicy Jez. Charzykowskiego zachowały się 2 grody sprzed ponad tys. lat. Pierwszy zw. Górą Zamkową, wznosi się na 18 m nad poziom jeziora. W XIV w. zaadaptowany na folwark krzyżacki. Drugi gród znajduje się na pagórku w lesie Wolność.	Położenie pierwszego grodu: na ptn. leśniczówki Wolność (ścieżka prowadzi od parkingu leśnego przy drodze Chojnice – Bytów kilkaset metrów przed leśniczówką).
5.	Damno	Damnica	słupski	Legenda mówi, że nad Lupawą istniał kiedyś zamek otoczony wałem i fosą. Klątwa spowodowała, że zapadł się do rzeki i pojawia się raz na 100 lat. Tak tłumaczono osunięcie się w nurt rzeki części wczesno średniowiecznego grodu, którego większość wałów i fos zachowała się do dziś.	Obok młyna.
6.	Dzierzgoń	Dzierzgoń	sztumski	Pozostałości starego grodu zw. Zirgun, zachowanego w dobrym stanie.	Ok. 4 km na pld. od Dzierzgonia, w pobliżu wsi Stare Miasto.
7.	Garczyn	Liniewo	kościelski	Obok kościoła wznosi się wał potężnego niegdyś grodu z X w. W XII w. powstało podgrodzie, na którym zbudowano kościół. Gród został zniszczony w XIV w. przez Krzyżaków.	Nad Jez. Dużym koło kościoła.
8.	Gałężnia Mała	Kołczygłowy	bytowski	W Parku Krajobrazowym Doliny rzeki Słupi zachowały się pozostałości 2. grodów. Starszy – zbudowany przez ludność kultury łużyckiej wznosi się w okolicy elektrowni. Wał grodu zachował się do wysokości 4 m. Drugie grodzisko założono we wczesnym średniowieczu na prawym brzegu Słupi.	Pierwszy gród znajduje się 300 m na pld.-wsch. od elektrowni, do drugiego prowadzi ścieżka przyrodnicza.
9.	Junkrowy	Skaryszewy	starogardzki	Jeden z najstarszych grodów pomorskich zw. Gnojno. Jego relikty znajdują się na zboczu Paninej Góry. Gród został wzniesiony w XI w. i miał strzec przeprawy przez rzekę Wietcisę, która płynie u jej stóp. Wnętrze grodu otaczał wał, który miejscami ma 6 m wysokości.	4 km od Skaryszew, na zboczu Paninej Góry.
10.	Kalwa	Stary Targ	sztumski	Jeden z nielicznych ocalałych grodów na terenie Pomezani, 6 m. wysokości nasyp ziemny. Była to nieduża strażnica na pograniczu pomorsko-pruskim.	Położony jest w odległości kilkuset metrów od zabudowań wsi, na zach. od szosy do Malborka.
11.	Łosino	Kobylnica	słupski	Zachowały się wały w kształcie półksiężyca.	Gród znajduje się na wsch. od wsi na prawym brzegu rzeki Słupi. Można do niego dojść ścieżką przyrodniczą z Łosina.
12.	Obrowo	Kęsowo	tucholski	W okolicy miejscowości, znajduje się jeden z większych grodów Słowian pomorskich. Wały grodu zachowały się na wysokości 2-3 m.	Gród położony jest przed Obrowem, wśród łąk, na wzgórzu, 200 m, na prawo od szosy Kęsowo – Chojnice.
13.	Otomin	Kolbudy	gdański	Gród, który według legendy spłonął, gdyż władający nim rycerz nie zachował złożonej przysięgi rusałce, położony jest nad Jez. Otomańskim.	Położony jest 5 km na pld.-wsch. od wsi, na cyplu Jez. Otomańskiego.
14.	Owidz	Starogard Gdański	starogardzki	Świetnie zachowany gród z wczesnego średniowiecza.	Położony jest w zakolu rzeki Wierzycy ok. 1 km na pld.-wsch. od granic Starogardu Gdańskiego. We wsi należy skrócić drogę polną biegnącą w prawo, a potem przed lasem jeszcze raz w prawo.
15.	Runowo	Kobylnica	słupski	Fortyfikacje grodu, zostały wybudowane na wcześniejszym założeniu obronnym kultury łużyckiej. Wśród jarów zachował się średniowieczny zespół osadniczy otoczony wałami, a u jego stóp cmentarzisko kurhanowe. Gród był zamieszkały od IX do XII w.	Gród położony jest w rezerwacie Grodzisko Runowo.
16.	Rumsko	Główczyce	słupski	Gród z podgrodziami o wysokości wałów 5 m. Obok cmentarzisko kurhanowe.	Położony na pld.-zach. od wsi, niedaleko d. dworca PKP, na skraju lasu, nad strumieniem.

17.	Smętowo	Smętowo Graniczne	starogardzki	W rezerwacie przyrody Zamkowa Góra, znajduje się gród wczesnośredniowieczny Według legendy w tej warowni więziona była córka księcia pomorskiego Świętopelka.	Położenie grodu: 2,5 km przed Kartuzami w rezerwacie przyrody Zamkowa Góra, przy drodze prowadzącej z Bytowa.
18.	Sopot	Sopot	Sopot	Gród ten jest przykładem wczesnośredniowiecznej (VIII-X w.) strażnicy z okolic Zatoki Gdańskiej, która kontrolowała przybrzeżny szlak żeglugowy i lądowy. W miejscach przebadanych przez archeologów, odtworzono bramę wjazdową i część palisady.	Na miejscu grodu powstał skansen archeologiczny, ul. Haffnera 63, w parku.
19.	Waćmiersk	Tczew	tczewski	Gród położony jest wśród lasu. W XII i XIII w. strzegł on pogranicza pomorsko-pruskiego. Wcześniej prawdopodobnie był miejscem pogańskiego kultu. Świadczyć o tym może nazwa pobliskiej wsi Swarżyn pochodząca od imienia jednego z bogów Słowian – Swarżycza.	Położony jest 600 m od drogi Chojnice – Malbork, w gęstym lesie.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Puck	Puck	pucki	Podczas badań podwodnych na dnie Zatoki Puckiej u ujścia Płutnicy odkryto relikty wczesnośredniowiecznego portu o pow. przeszło 12 ha, składającego się z umocnionych faszyną i konstrukcjami kamiennymi nadbrzeża oraz pomostów drewnianych. Odkryto 4 wraki łodzi klepkowych i drażone czółno z X w. Port istniał do poł. XIV w. Wtedy to Krzyżacy wzniesli zamek – siedzibę lokalnej administracji, podlegającej komturii gdańskiej. Na pocz. XIX w. zamek rozebrano. Niedawno odsłonięto piwnice budynku głównego, relikty murowanej bramy, ceglany piec łaźiebny. Znaleziono podczas badań zabytki m.in. kościane pionki do warcabów, kamienne kule do dział, ołowiane i szklane paciorki do muszkietów.	Zabytki archeologiczne można obejrzeć w Muzeum Regionalnym.

Grobowce megalityczne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Łupawa-Pogonice	Potęgowo	słupski	Nad rzeką Łupawą zachowało się 27 kamiennych grobów megalitycznych. Wzniesli je rolnicy, którzy przybyli na Pomorze z poł. 5 tys. lat temu. Nie były tak długie jak te wznieszone na Kujawach – miały kilkadziesiąt metrów długości i nie posiadały komory, w której składano zmarłych. Prawdopodobnie wyznaczały granice terytorium zamieszkałego przez ich twórców.	Do kilku z nich najłatwiej dotrzeć od strony wsi Łupawa. Trzeba kierować się na miejscowość Darżyno, przejechać rzekę Łupawę i skręcić w lewo, w drogę polną prowadzącą do Pogonicy. Grobowce znajdują się ok. 2 km dalej w lasu, po lewej stronie drogi.

Kręgi kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Odry	Czersk	chojnicki	Rezerwat Kamienne Kręgi, to jeden z najcenniejszych archeologicznych zabytków w naszym kraju. Goci, którzy 2 tys. lat temu przybyli na ziemie polskie ze Skandynawii wzniesli nad Wdą 10 kręgów kamiennych i 29 kurhanów. W kręgach odbywały się wiece starszyzny plemiennej. Pod kurhanami składano szczątki naczelników, pomiędzy kręgami i kurhanami chowano zaś zwykłych członków społeczności (odnaleziono ok. 600 grobów). Goci żyli krótko 35-40 lat. Ich szczątki wykazują niedobór witamin i choroby stawów.	Kręgi znajdują się w lesie za wsią, Izba Muzealna, ul. Długa 2.
2.	Piaszno	Tuchomie	bytowski	Kurhany wzniesione przez Gotów, znajdują się na prywatnych gruntach, które	Z Piaszyna prowadzi do nich piaszczysta

				przekazane zostały od prywatnego skansenu archeologicznego.	droga, obok wieży widokowej.
3.	Węsiory	Sulęczyno	kartuski	Wśród wrzosowisk nad Jez. Długim 2 tys. lat temu Goci wzniesli 4 kręgi i 20 kurhanów. Cmentarzysko jest malowniczo położone w lesie na wzgórzach. Niektóre kurhany zostały zrekonstruowane i widać bruk kamienny, który przykrywał szczątki złożonych w nich zmarłych. W innych kamienie przykrywa warstwa ziemi. Widok ten przyciąga nie tylko miłośników przeszłości, ale także poszukiwaczy tajemnych mocy czerpiących siły witalne z kamieni, z których ułożono kręgi.	W lesie.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Babi Dół	Żukowo	kartuski	W lesie między wsiami Babi Dół i Trądkownica archeolodzy odkryli 5 kurhanów. Zapewne zostali w nich pochowani gocy wodzowie, w I w. przyplynieci ze swoimi podanymi ze Skandynawii na Pomorze. Kurhany z Babiego Dołu to jedne z najstarszych, które Goci wzniesli na ziemiach polskich. Zostały one zrekonstruowane: mają 2 m wysokości i na zewnątrz otacza je wieniec z kamieni polnych symbolizujących granice oddzielającą świat żywych. Pomiędzy kurhanami zachowały się fragmenty kręgów kamiennych.	Można tam dojechać droga leśną od strony Kościerzyny, trzeba przed Babim Dołem skręcić w lewo.
2.	Leśno	Brusy	chojnicki	Rezerwat archeologiczny z kurhanami wzniesiony przez Gotów w I-III w. i wcześniejszymi od nich grobami skrzynkowymi ludności kultury pomorskiej. Kurhan, który znajduje się przy wejściu do rezerwatu, otacza kamienny krąg, zaś na jego szczycie stoi unikalna na greckich cmentarzyskach stela. Gdy światło pada pod odpowiednim kątem widać na niej rysy ludzkiej twarzy. Kurhan mógł pełnić funkcję kultową, a odkryte w nim pochówki być może były ofiarami	Przy drodze leśnej odchodzącej od szosy Leśno – Brusy znajduje się rezerwat archeologiczny z kurhanami.
3.	Odry	Czersk	chojnicki	Wśród kręgów 29 kurhanów.	Rezerwat Kamienne Kręgi
4.	Mściszewice	Sulęczyno	kartuski	Zachowały się kurhany, których średnica podstawy dochodzi do kilkunastu metrów.	Około 0,5 km od wsi.
5.	Piaszna	Tuchomie	bytowski	Kurhany wzniesione przez Gotów.	Opis w pkt. 2 Kręgi kamienne.
6.	Rumsko	Główczyce	słupski	Kurhanowe cmentarzysko.	W dolinie rzeki Pustynki.
7.	Runowo	Kobylnica	słupski	Cmentarzysko kurhanowe.	W rezerwacie Grodzisko Runowo.
8.	Siemirowice	Cewice	łęborski	W lesie między Siemirowicami i Oskowem odkryto 120 kurhanów kultury łużyckiej z 1000-700 r. p.n.e. niektóre z nich mają 20 m średnicy, jednak ich wysokość nie przekracza metra. Pod nasypem odkryto konstrukcje w formie kręgu. W środku niego znajdowały się kamienne skrzynie, w których składano popielnice i dary grobowe.	Kurhany znajdują się przy drodze leśnej, którą biegnie niebieski Szlak Krainy Lasów i Jezior.
9.	Uniradze	Stężyca	kartuski	Odkryto kilka tys. kurhanów. Większość stanowią małe kopczyki wysokości ok. 0,5 m, ale są też większe kurhany o wysokości 2-3 m. Przed wojną znajdowano w nich nie tylko ozdoby, ale również ludzkie włosy.	W lasach nad Jez. Raduńskim Górnym między wsiami Gołubie, Stężyca i Zgorzałe.
10.	Węsiory	Sulęczyno	kartuski	20 kurhanów wśród kręgów.	Opis w pkt.3 Kręgi kamienne.

Święte góry i ośrodki kultu:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Rokowół	Smoldzino	słupski	Nad Jez. Gardno wznosi się góra, na której we wczesnym średniowieczu pogańscy mieszkańcy Pomorza prawdopodobnie modlili się do swoich bogów. Po dawnych obrzędach pozostały potłuczone naczynia z IX-XI w. oraz wały, odkryto na pld.-wsch.	Na Rokowół można dojść z parkingu koło wsi Smoldzino.

				zbozcu góry. Wokół wałów znaleziono też ślady po ogniskach.	
2.	Waćmiererek	Tczew	tczewski	Miejsce pogańskiego kultu – Swarożyca.	Wśród gęstego lasu, 600 m na płd. od szosy Chojnice – Malbork.

Festyny archeologiczne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Garczyn	Liniewo	kościelski	Festyn w okolicach grodu.	Okolice grodu.
2.	Sopot	Sopot	Sopot	Festyn archeologiczny.	W parku, ul. Haffnera 63.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Rumsko	Główczyce	słupski	Cmentarzysko kurhanowe.	W dolinie rzeki Pustynki.
2.	Runowo	Kobylnica	słupski	Cmentarzysko kurhanowe.	U stóp grodu.
3.	Węsiory	Sulęcyno	słupski	Cmentarzysko kurhanowe.	Położone w lesie na wzgórzach obok grodu.

Obozowiska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Barłóżno	Skórcz	starogardzki	5 tys. lat temu, na najwyższym w okolicy wzniesieniu, znajdowała się osada neolitycznych rolników. Odkryto tu relikty tzw. długiego domu. Rolnicza osada kultury pucharów lejkowych w Barłóżnie, to największa i najlepiej rozpoznana osada tego typu na obszarze Pomorza Gdańskiego.	Osada znajdowała się ok. 900 m na płn.-wsch. od Barłóżna, na najwyższym w okolicy wzniesieniu. Zabytki znalezione na tym terenie są w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.
2.	Rzucewo	Puck	pucki	Nad brzegiem Bałtyku na tzw. Cyplu Rzucewskim, odnaleziono ślady neolitycznej osady Ludność kultury rzucewskiej sprzed 5 tys. lat. Jest to jedno z ważniejszych stanowisk archeologicznych na Pomorzu. Odnaleziono tu domostwo słupowe, pracownie bursztyniarzy i warsztaty, w których wytwarzano narzędzia (kamienne siekiery i topory), oprawiano złowione ryby i ssaki morskie, obrabiano drewno i wytwarzano dębki.	Znalezione zabytki można zobaczyć w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Chojnice	Chojnice	chojnicki	Zabytki archeologiczne odkryte na cmentarzysku Gotów w Leśnie.	Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Baszcie Człuchowskiej.
2.	Elbląg	Elbląg	Elbląg	Zabytki archeologiczne z miasta i regionu.	Muzeum Archeologiczno-Historyczne, Bulwar Zygmunta Augusta 11.
3.	Gdańsk	Gdańsk	Gdańsk	Zabytki archeologiczne z miasta i okolic.	Muzeum Archeologiczne, ul. Mariacka 25/26. Centralne Muzeum Morskie, ul. Ołowianka 9/13.
4.	Lębork	Lębork	lęborski	Zabytki archeologiczne z miasta i okolic.	Muzeum, ul. Młyńska 14-15.
5.	Puck	Puck	pucki	Zabytki archeologiczne z terenu miasta i okolic.	Muzeum Regionalne, pl. Wolności 28.

Inne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Żuławy			Żuławy Wiślane stanowiły w neolicie największy na świecie ośrodek wydobycia i obróbki	Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.

Wiślane				bursztynu. Zajmowała się tym ludność kultury rzucewskiej, która 2500-800 lat p.n.e. zamieszkiwała tereny Pomorza Wschodniego wzdłuż Zalewu Wiślanego i Kurońskiego. Zajmowała się zbieractwem bursztynu na nadmorskich plażach. W 2 poł. III tysiąclecia nastąpiło obniżenie poziomu Bałtyku i osuszenie Żuław Wiślanych. Bursztyn w ogromnych ilościach osadzał się na obszarach zalewowych i jej dopływach. Na piaszczystych łachach zbieracze zakładali prowizoryczne obozowiska. Archeolodzy odkrywają ich ślady w miejscowościach Niedźwiedziówka, Wybicko, Stare Babki, Wiśniówka. Są to relikty drewnianych domów, szałasów, palenisk i pracowni bursztyniarskich, bryłki surowca, gotowe wyroby z bursztynu. W Niedźwiedziówce na pow. 6 tys. m ² odkryto ok. tysiąca pracowni. Bursztyn służył jako przedmiot wymiany handlowej. Docierał nad Dunaj i Morze Czarne, do wybrzeży brytyjskich, wzdłuż Wołgi i do pld. Skandynawii. W zamian otrzymywano surowce krzemienne, kamienne i miedziane, broń, narzędzia i żywność.	
---------	--	--	--	--	--

XII. Województwo śląskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Bielsko-Biała	Bielsko-Biała	Bielsko-Biała	Pozostałości grodziska pierścieniowego. Pomimo położenia w centrum miasta jest dość dobrze zachowane. Grodzisko otaczał podwójny pierścień wałów i dwie linie fos. Na terenie obiektu odnaleziono liczne fragmenty ceramiki i kości zwierząt datowane na XIII-XIV w.	Na wzgórzu, 2 km na zach. od rzeki Białej, na terenie Starego Bielska.
2.	Będzin	Będzin	będziński	Pozostałości grodu wczesnośredniowiecznego w postaci fragmentu wału obronnego znajdują się w parku obok zamku. Gród został zniszczony przez Tatarów w 1241 r. W 2 poł. XIII w. gród odbudowano. Powstała wówczas kamienna wieża – stołp, która stała się wkrótce częścią gotyckiego zamku rozbudowanego za panowania Kazimierz Wielkiego.	Obok zamku.
3.	Cieszyn	Cieszyn	cieszyński	Wzgórze Zamkowe kryje pozostałości grodu wczesnośredniowiecznego (X w.), na którym książęta piastowscy wzniesli romańską rotundę (XI w.), i które otoczyli murami, budując tu jedną z najpiękniejszych książęcych siedzib na Górnym Śląsku (XIV w.). Rotunda św. Mikołaja do dziś stanowi jeden z najstarszych i najlepiej zachowanych zabytków sztuki romańskiej w Polsce.	Na Wzgórzu Zamkowym.
4.	Gąszczyk	Mstów	częstochoowski	Grodzisko położone na zakolu Warty, na części zalesionego wzgórza. Prawdopodobnie istniała tu osada kultury łużyckiej z ok. VII w. p.n.e. W XII w. wzniesiono tu gród.	Pomiędzy wsią Siedlec Mirowski, a Mirowem Częstochowskim.
5.	Grodzisko	Wręczyca Wielka	kłobucki	Grodzisko wczesnośredniowieczne, którego linie obwałowań i fos są bardzo czytelne w terenie. Wysokość wałów dochodzi do 9 m, a szerokość do 15 m. Być może znajdowała się tu siedziba łowczego książęcego, który w XIII w. sprawował pieczę nad miejscowym okręgiem łowieckim leżącym na płn.-wsch. rubieży ziemi krakowskiej.	Na terenie rezerwatu przyrody Zamczysko, który położony jest 150 m na płn.-zach. od szosy.
6.	Koziegłowy	Koziegłowy	myszkowski	Gród powstał w XIV w. wśród bagien. Systematycznie niszczone i dewastowane, ostatecznie rozebrany w XII w. Obok fundamentów budynków odnaleziono 107 denarów jagiellońskich, liczne ozdoby i przedmioty codziennego użytku ze średniowiecza. Po grodzie pozostały ziemne pozostałości na trawiastym wzniesieniu otoczone podmokłymi łąkami.	Gród znajduje się ok. 1 km na zach. od miasteczka, przed skrzyżowaniem na zach. do Woźnik.
7.	Olsztyn	Olsztyn	częstochoowski	Na miejscu drewnianego grodu wzniesiono w XII w. zamek. W XIII w. na jego zgliszczach zbudowano nową siedzibę z donżuanem. Pozostałości najstarszych murów, zarysy budynków i podziemi są widoczne do dziś.	Na wzgórzu.
8.	Podzamcze	Ogrodzieniec	zawierciański	Na przełomie XIII i XIV w. na wzgórzu zbudowano gród ufortyfikowany wałami z drewna,	Na wzgórzu.

				kamienia i gliny. Gród został zniszczony w XIV w. Jego rolę przyjął zamek.	
9.	Złoty Potok	Janów	częstochoowski	W miejscowości w tzw. Szwedzkich Okopach, znajduje się gród wczesnośredniowieczny składający się z 3. podgrodzi oraz silnie ufortyfikowanego gródka centralnego, broniącego przez podwójną, a miejscami potrójną linię obwałowań. Wały zachowały się na wysokości kilku metrów. Być może był to jeden z najdalej wysuniętych na zach. grodów Wiślan.	W okolicznym lesie.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Będzin	Będzin	będziński	Obok grodu, w 2 poł. XIII w. zbudowano kamienną wieżę – stołp, która stała się wkrótce częścią gotyckiego zamku.	W parku.
2.	Bobolice-Mirów	Niegowa	myszkowski	Ruiny 2. zamków znajdują się na wysokich ostańcach wapiennych. Skała, na której wzniesiono zamek Mirów, zamieszkała była już we wczesnym średniowieczu. Podczas badań przy bramie zamkowej i fosie znaleziono narzędzia datowane na kon. XIV w. oraz liczną ceramikę późnośredniowieczną i nowożytną. Zamek w Bobolicach został wzniesiony za Kazimierza Wielkiego, zaś pod kon. XVIII w. opustoszał i stopniowo stawał się ruiną. Obecnie trwa odbudowa, zrekonstruowano wieżę bramną.	Zamki położone są 1,5 km od siebie.
3.	Cieszyn	Cieszyn	cieszyński	Wzgórze Zamkowe kryje pozostałości grodu wczesnośredniowiecznego (X w.), na którym książęta piastowscy wzniesli romańską rotundę (XI w.), i które otoczyli murami, budując tu jedną z najpiękniejszych książęcych siedzib na Górnym Śląsku (XIV w.). Rotunda św. Mikołaja do dziś stanowi jeden z najstarszych i najlepiej zachowanych zabytków sztuki romańskiej w Polsce.	Wzgórze Zamkowe.
4.	Kobiernice	Poręba	bielski	Ruiny zamku zbudowanego ok. poł. XIV w. na wzgórzu Walisko. Kontrolował on biegnący u podnóża szlak z Żywca do Oświęcimia. Ok. 1415 r. był siedzibą zbójców. Został częściowo zniszczony przez księcia cieszyńskiego Kazimierza IV. Ostatnia wzmianka o nim pochodzi z 1462 r. W 1508 r. był już w gruzach. Dziś zachowały się fundamenty murów i pozostałości kwadratowej wieży bramnej.	Na lewym brzegu Soły na zalesionym wzgórzu, górującym nad Kobiernicami.
5.	Olsztyn	Olsztyn	częstochoowski	Pozostałości najstarszych murów, zarysy budynków i podziemi zamku, widoczne są do dziś.	Na wzgórzu.
6.	Podzamcze	Ogrodzieniec	zawierciański	Po zniszczeniu grodu w XIV w. jego rolę przyjął zamek. Najstarsze budowle wzniesiono w poł. XIV w., natomiast w XVI w. przekształcono zamek w renesansową siedzibę. Przebadano rejon bramy głównej, stajni i wozowni podzamcza oraz piwnice i dziedziniec centralny zamku głównego. Unikatowymi znaleziskami były: okładzina kościana noża z renesansowym motywem zdobniczym, żelazna głowica buławy i fragment zegara słonecznego.	Na wzgórzu zamkowym.
7.	Przewodzisławice	Żarki	myszkowski	Na szczycie trudno dostępnego wapiennego ostańca zachowały się częściowo zrekonstruowane pozostałości murów XIV w. zamku. Na terenie przyległym do skały odnaleziono późnośredniowieczne zabytki: fragmenty naczyń, klucz gotycki, ostrogę z gwiaździstym bodźcem i okucie do mocowania rzemienia.	Przy niebieskim Szlaku Warowni Jurajskich i żółtym szlaku turystycznym.
8.	Siewierz	Siewierz	będziński	W XII w. na terenie Kuźnicy znajdował się gród z romańską świątynią. W 1180 r. przeszedł w ręce książąt śląskich, a w 1443 r. został sprzedany biskupom krakowskim. W świątyni zachowały się elementy romańskie.	Na wzniesieniu w pobliżu kościoła cmentarnego św. Jana.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
-----	-------------	-------	--------	------	-------------

1.	Podzamcze	Podzamcze	zawierciański	We wczesnym średniowieczu u stóp wzniesienia powstała jedna z największych na Jurze osad słowiańskich, w lesie zachował się cmentarz Kurhanowy.	Na płd. od wzgórz w lesie.
----	-----------	-----------	---------------	---	----------------------------

Święte góry i ośrodki kultu:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Wapiennica	Bielsko-Biała	bielski	W okolicy Wapiennicy na leśnym wzgórzu w 1962 r. odkryto kamienny wał o wysokości 2 m i szerokości 10 m. Wzniesienie z 3. stron zabezpieczyły strome stoki. Od strony Góry Błotnej, gdzie było jedyne dojsie, istniała kiedyś fosa o szerokości 1-2 m – dziś zasypana. Doskonale pod względem militarnym położenie sugeruje istnienie tu w XII lub XIII w. strażnicy. Nie odkryto jednak śladów osadnictwa i ujęcia wody pitnej. Być może było to miejsce pogańskiego kultu.	Na płd. od Wapiennicy i Jaworza, na porośniętym leśnym wzgórzu.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Podzamcze	Ogrodzieniec	zawierciański	Cmentarz kurhanowy.	Na płd. od wzgórza zamkowego w lesie.
2.	Raków-Częstochowa	Częstochowa	Częstochowa	Niewielki pawilon wystawowy mieści fragment cmentarzyska kultury łużyckiej. Trudno określić jego rozmiary, gdyż jest częściowo zniszczone. Stanowisko zostało odnalezione przypadkowo w 1955 r. Odkryto tu łącznie 85 grobów, 44 szkielety, 25 jam grobowych z resztkami ciepłopalenia i bogatymi darami. Średnia wieku pochowanych wynosiła 25 lat. Kości noszą ślady wykonywania skomplikowanych operacji chirurgicznych – trepanacji czaszki, amputacji kończyn. Efektownie prezentuje się zrekonstruowana twarz kobiety sprzed 3 tys. lat.	Rezerwat archeologiczny znajduje się w płd.-wsch. części Częstochowy, przy ul. Łukasińskiego 20.
3.	Świbie	Wielowieś	gliwicki	Podczas badań odsłonięto tu 576 grobów z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, a w nich: m.in. konstrukcje kamienne w postaci bruków i obstaw grobowych oraz ślady drewnianych skrzyń lub podkładek. Groby były przeważnie bogato wyposażone w naczynia gliniane, ozdoby brązowe żelazne (diademy, naszyjniki, szpile, bransolety i nagolenniki). Były wśród nich też przedmioty ekskluzywne – import z płd., np. unikatowa kolia z paciorków szklawionych, zapinka harfowana, siekierki żelazne w typie wschodnioalpejskim.	Zabytki znajdują się na wystawie archeologicznej w Zamku Piastowskim w Gliwicach.

Obozowiska z epoki kamienia:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Podzamcze	Ogrodzieniec	zawierciański	Nieopodal, naprzeciw zamku, wznosi się wapienna skała. Dostępu do niej z 3. stron bronią strome stoki. To naturalnie obronne miejsce było zamieszkałe od schyłku paleolitu (30 tys. lat temu) po średniowiecze. Niezwykłym znaleziskiem z czasu istnienia tu osady kultury łużyckiej jest niewielka pozłacana plakietka ornamentowana i brązowy grocik do strzały typu scytyjskiego.	Naprzeciw zamku Ogrodzieniec, 30 m ponad otaczający teren, wznosi się skała.
2.	Okiennik Wielki	Zawiercie	zawierciański	Paleotyczne schronisko skalne sprzed 60 tys. lat oraz średniowieczna warownia z XII-XIII w. Samotny ostaniec pośród pól ma wydrążone w górnej części charakterystyczne „okno”. We wnętrzu skały znajduje się niewielka jaskinia krasowa o długości 9 m i szerokości ok. 5 m. Jej wylot skierowany jest w stronę przepaści.	

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Będzin	Będzin	będziński	Wystawa historii zamku będzińskiego.	Muzeum we wnętrzach Zamkowych.
2.	Bielsko-Biała	Bielsko-Biała	Bielsko-Biała	Wystaw archeologiczna prezentująca najstarsze dzieje miasta i okolic.	Muzeum Miejskie na zamku.
3.	Bytom	Bytom	Bytom	Dział Archeologii, posiada bogaty zbiór zabytków, głównie z terenu woj. śląskiego i opolskiego.	Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, ul. Jana III Sobieskiego 2.
4.	Częstochowa	Częstochowa	Częstochowa	Rezerwat archeologiczny.	ul. Waleriana Łukasińskiego 20.
5.	Gliwice	Gliwice	Gliwice	Zabytki archeologiczne, m.in. przedmioty z cmentarzyska w Świbiu.	Muzeum w Gliwicach, Zamek Piastów Śląskich, ul. Pod Murami 2.
6.	Racibórz	Racibórz	raciborski	Zabytki archeologiczne m.in. z ciepłopalnego cmentarzyska łużyckiego w Samborowicach.	Muzeum w Raciborzu, ul. Rzeźnicza 15.

XIII. Województwo świętokrzyskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Dębno	Nowa Słupia	kielecki	Postawiony na cyplu, gród o kształcie stożka posiada dobrze zachowane umocnienia. Jego zbocza są strome – ponad 12 m. i trudno dostępne. W 1370 r. gród został zdobyty i spalony przez Litwinów.	Na tyłach kościoła.
2.	Stradów	Czarnocin	kazimierski	Jeden z największych grodów, jakie wzniesiono na ziemiach polskich. Wały głównego grodu są wysokie na 18 m, a cały jego obszar z niewidocznymi już dziś podgrodziami zajmował teren większy niż krakowski Wawel. Przez długi czas uważano go za jeden z głównych grodów państwa Wiślan. Badania weryfikacyjne wykazały jednak, że został wybudowany dopiero w 2 poł. X w. za czasów Mieszka I.	Dojazd do grodu: za kościołem skręcić w lewo, na pierwszym skrzyżowaniu w prawo i dalej prosto drogą szutrową, do grodu.
3.	Mokrsko Dolne	Sobków	jędrzejowski	Grodzisko stożkowe z 2 poł. XIII-XV w. otoczone fosą o szerokości 10 m. Badania ujawniły, iż na szczycie kopca stała wieża mieszkalno-obronna, być może wzniesiona przez kasztelana Piotra herbu Jelita, zamieszkała później przez Mokrskich. W XV w. gród został opuszczony i rozebrany.	Grodzisko znajduje się na terenie szkoły obok boiska sportowego.
4.	Szczaworyż	Busko-Zdrój	buski	Wczesnośredniowieczne grodzisko – rezerwat archeologiczny Kapturowa Góra. Gród z podgrodziami zajmuje powierzchnię 6 ha.	Położony na płd. od miejscowości, przy drodze na Skotniki Wielkie.
5.	Wiślica	Wiślica	buski	Odkryto tu 2 grody i palatium. Z 2. grodów pozostał jeden. Ma kształt przypominający trójkąt, otoczony jest wałem o stromych stokach, zachowany na wysokości 3,8 m.	Grodzisko Zamczysko króla Łokietka, znajduje się ok. 0,5 km na płd.-wsch. od miasta, na łąkach.
6.	Włoszczowa	Włoszczowa	włoszczowski	Na okolicznych łąkach posadowiono gród. Kopiec ma średnicę ok. 40 m, wysokość ok. 5 m. Otacza go szeroka fosa, dziś słabo widoczna. Kiedyś gród otaczały bagna. Na szczycie kopca posadowiona jest figura św. Jana Nepomucena.	Gród, znajduje się ok. 2 km na płn.-zach. od Włoszczowej, na podmokłych łąkach.

Strażnice i siedziby rycerskie z późnego średniowiecza:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Mokrsko Dolne	Sobków	jędrzejowski	Na szczycie kopca grodowego stała wieża mieszkalno-obronna.	Na terenie szkoły, obok boiska szkolnego.
2.	Włoszczowa	Włoszczowa	włoszczowski	Wśród podmokłych łąk na obrzeżu Włoszczowej, na szczycie grodu, wznosiła się siedziba rycerska z XIV-XV w. W średniowieczu pośrodku kopca stała kamienna	2 km na płn.-zach. od miasta, wśród podmokłych łąk.

podpiwniczona wieża w otoczeniu zabudowań gospodarczych i palisady.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Wiślica	Wiślica	buski	W Regii (najstarsza dzielnica Wiślicy), stwierdzono ślady najstarszego osadnictwa z pocz. 2 poł. IX w. W późniejszym czasie powstał tu zespół rezydencyjny i palatium z kolumnadą oraz rotundy z konchami (wnęki w grubych murach). W podziemiach bazyliki znajdują się pozostałości 2. wcześniejszych romańskich kościołów datowanych na XII i XIII w. oraz unikatowa płyta Orantów z 1175 r., stanowiąca wspaniały przykład sztuki romańskiej.	Regia, bazylika.
2.	Zawichost	Zawichost	sandomierski	W pobliżu kościoła p.w. WNMP odkryto w XX w. niespotykany w Polsce zabytek – romańską świątynię z XI-XII w. w formie tetrakonchosu, czyli na narysie kwadratu z 4. absydami. Do dziś zachowała się tylko jedna absyda. Ta forma architektoniczna jest niespotykana w Polsce i niezwykle rzadka w Europie.	Na krawędzi osypującej się skarpy Wisły, w pobliżu kościoła.

Starożytne huty i kopalnie:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Krzemionki Opatowskie	Bodzechów	ostrowiecki	Dorzecze rzeki Kamiennej od neolitu do wczesnej epoki brązu było największą w Europie kopalnią krzemienia pasiastego, z którego wytwarzano narzędzia i broń. Na powierzchni ok. 300 ha powstało kilkaset szybów wydobywczych oraz kopalnie: odkrywkowe, szybowe, filarowe i głębinowe. Zrekonstruowano zadaszenie jednego z szybów. Ukazano obozowisko górników i pracownię obróbki krzemienia. Największą atrakcją rezerwatu archeologicznego jest podziemna trasa turystyczna o długości ok. 480 m, gdzie zachowały się sialiczne ślady działalności górników – rozpalania ognisk, resztki łuczyw, kamienne i rogowe narzędzia (kiloły, kliny, dłuta), fragmenty naczyń glinianych, kości zwierząt, szczątki organiczne (maty roślinne) i prymitywne kaganki.	Do rezerwatu archeologicznego prowadzą drogowaskazy.
2.	Nowa Słupia	Nowa Słupia	kielecki	Okolice Nowej Słupii to największe znane na terenach Europy zagłębienie metalurgiczne, produkujące na masową skalę żelazo, które służyło być może do produkcji broni dla plemion germańskich walczących przeciw Imperium Romanum. Wielokrotne badania regionu świętokrzyskiego wytyczyły zasięg występowania pieców hutniczych na obszarze ok. 800 ha. Dotychczas odnaleziono blisko 6 tys. dymarek.	Muzeum, ul. Świętokrzyska 59.

Grobowce megalityczne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Gorzyczany	Samborzec	sandomierski	W miejscowości znajduje się tzw. kopiec wiciowy – prawdopodobnie grobowiec megalityczny kultury pucharów lejkowych.	W miejscowości.
2.	Malice Kościelne	Lipnik	opatowski	Grobowiec kultury pucharów lejkowych zw. Kopsem Tatarskim, mieścił 2 grobowce trapezowate. U postaw kopca były wykonane groby kultury ceramiki sznurowej i kultury mazowieckiej.	W miejscowości.
3.	Pawłów	Pawłów	starachowicki	Odkryto tu najciekawsze groby megalityczne na ziemiach polskich. Znaleziono 2 grobowce megalityczne i naziemną budowlę, przypominającą dom, o długości 30 m, w której znajdowało się 6 bogato wyposażonych grobów. Takie grobowce stanowią	Na obrzeżach miejscowości.

				niespotykaną dotąd formę wśród wielkich grobowców kultury pucharów lejkowych. Zostało tu też odkryte cmentarzysko grobów ze śladami praktyk magicznych. Jedne ciała były rozczłonkowane, inne miały odcięte głowy i związane do tyłu ręce.	
4.	Słonowice	Kazimierza Wielka	kazimierski	Odkryto 6 wielkich grobowców megalitycznych sprzed 5 tys. lat. Zostały wykonane z drewnianych bali, ustawionych ściśle jeden przy drugim, na planie wydłużonego trapezu, długości 40-120 m. Prawdopodobnie całość przykrywał drewniany dach. W największych grobowcach była kamienna komora grobowa.	W okolicy. Rekonstrukcja megalitu, znajduje się w Muzeum Karpackim w Krośnie.
5.	Święcica	Rytwiany	staszowski	Grobowce pradziejowe, których powstanie dzieli kilka tys. lat: starszy ma 4 m wysokości, 24 m średnicy i jest częściowo naruszony przez erozję. Wewnątrz mieścił się przypuszczalnie grobowiec megalityczny z czasów neolitu. Młodszy – o wysokości 2 m i ok. 9 m średnicy – zawierał grób ciepłopalny z okresu wpływów rzymskich oraz wczesnośredniowieczny z VII i XI w.	Leżą po lewej stronie trasy Sandomierz – Opatów.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Dacharzów	Wilczyce	sandomierski	Istniały tu 3 duże grobowce ziemne sprzed ponad 3 tys. lat. Pozostał jeden o średnicy 20 m i wysokości 1m, na pow. którego wystają duże kamienie. Wewnątrz mieścił 2. komory grobowe z podłogami z desek i ścianami płyt i bloków wapiennych podtrzymywanych przez belki wbite w ziemię. Całość nakryta 4-spadowym dachem. Jedna komora mieściła rozrzucone w nieładzie szczątki 4. kobiet i 2. dzieci, złożonych w różnych odstępach czasu, na boku, z podkurczonymi nogami i rękoma zgiętymi w łokciach: naczynia gliniaste i ozdoby z miedzi. Druga komora – pochówek ciepłopalny starszego mężczyzny. Od płn.-zach. kopiec obiegał rów o pionowych ścianach i płaskim dnie, w którym palono ognisko rytualne. Dom Zmarłych wykorzystywała ludność kultury trzcinieckiej.	W okolicy.
2.	Grodowice	Bejsce	kazimierski	Wysoki kurhan wzniesiony w epoce brązu przez ludność kultury trzcinieckiej.	Na polach, przed wsią, za tablicą miejscowości należy skręcić w lewo w drogę polną i na skrzyżowaniu w prawo. 100 m dalej Kurhan.
3.	Jakuszowice	Kazimierza Wielka	kazimierski	W 1911 r. nieopodal wsi odkryto grób mężczyzny pochowanego z koniem. Był on wyposażony w złote i srebrne przedmioty (długi miecz, resztki złożonej pochwy ozdobionej ornamentem rybiej łuski, łuk refleksyjny zdobiony złotem pochodzenia huńskiego, sprzączki i okucia pasa z poł. V w.). Pochówek koński był równie bogaty (złote i srebrne elementy ogłowia). Stanowisko dziś niewidoczne.	Na polach za wsią, po lewej stronie drogi do Buska, można zobaczyć kurhan-mogiła – wzniesiony w epoce brązu.
4.	Kobylniki	Wiślica	buski	Kurhan o wysokości 5 m pochodzący z epoki brązu, posiada rozkopany szczyt, to efekt poszukiwaczy skarbów.	W parku podworskim, na prawo od drogi biegnącej z Topoli.
5.	Komarzyce	Gowarczów	konecki	Na okolicznych polach, dużych rozmiarów kopiec ziemny.	Na polach w pobliżu wsi.
6.	Kolosy	Czarnocin	kazimierski	Wielki kurhan z epoki brązu, na którym wznosi się figurka Chrystusa Frasobliwego.	Na polach 1,5 km od wsi. Dojazd w Kolosach, przy kapliczce trzeba skręcić w lewo, w drogę polną pod górkę.
7.	Królewice	Bejsce	kazimierski	Na szczycie wzgórza znajduje się wysoki na 6 m kurhan sprzed 3700 lat.	Przy drodze Bejsce – Królewice.
8.	Krzczonów	Opatowiec	kazimierski	Na polu, na płd. od wsi wysoki na 6 m kurhan sprzed 3700 lat.	Jadąc od strony miejscowości Kamienna, należy skręcić we wsi w 3 drogę w lewo, z

					której widać kurhan.
9.	Leszczków	Lipnik	opatowski	We wsi wznosi się kopiec, ma wysokość 7,7 m i średnicę 22-24 m. Wokół niego znaleziono zabytki z czasów neolitu, epoki brązu i żelaza.	Na wsch. krańcu wsi.
10.	Opatowiczki	Czarnocin	kazimierski	Na wzgórzu znajduje się zarośnięty krzakami kurhan z epoki brązu sprzed 3700.	Na wzgórzu, na lewo od drogi Działoszyce – Czarnocin.
11.	Rosiejów	Skalbmierz	kazimierski	Na polach za zabudowaniami we wsi znajdują się 2 kurhany z epoki brązu wzniesione przez ludność kultury trzcinieckiej.	Po wjeździe do wsi należy skręcić w drogę w prawo.
12.	Szczotkowice	Działoszyce	pińczowski	Na okolicznych polach znajduje się wysoki na 6 m kurhan sprzed 3700 lat.	We wsi należy skręcić w prawo, w drogę pod górę. Kurhan znajduje się po prawej stronie.
13.	Święcica	Rytwiany	staszowski	Grobowce pradziejowe, których powstanie dzieli kilka tys. lat mają wymiary – starszy 4 m wysokości i 24 m średnicy i jest częściowo naruszony przez erozję. Wewnątrz mieścił się przypuszczalnie grobowiec megalityczny z czasów neolitu. Młodszy – o wysokości 2 m i ok. 9 m średnicy zawierał grób ciałopalny z okresu wpływów rzymskich oraz wczesnośredniowieczny z VIII i XI w.	Po lewej stronie drogi Sandomierz – Opatów.
14.	Złota	Złota	pińczowski	Kurhan o owalnym kształcie, o średnicy 14-16 m i wysokości 2,5 m. To najbogatszy w dary grobowe pochówek ludności kultury mierzanowickiej na terenie Polski. Wewnątrz odkryto groby z II tysiąclecia p.n.e. Jeden z nich zawierał szczątki dorosłego mężczyzny z bogatym wyposażeniem, a wśród nich napierśnik z szabli dzika, ozdoby z muszli, rogów, kości i zębów zwierzęcych, miedziane zausznice, a także szczątki młodej kobiety złożonej mu w ofierze.	W okolicy na wypiętrzeniu terenu.

Święte góry i ośrodki kultu:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Sandomierz	Sandomierz	sandomierski	Wysokie na 11 m wzgórze Salve Regina, na jego szczycie stoi kamienny krzyż z XIX w. U schyłku młodszej epoki kamienia na ok. 4500 lat temu, zbudowano tu grób z obudową kamienną. W środku niego znaleziono szczątki zwierząt i 3 szkielety ludzkie oraz wyposażenie: misę, puchar, szydła kościane, zawieszki z muszli, glinianą miniaturkę topora. Możliwe, że kopiec był wykorzystywany w celach kultowych także przez Słowian.	W rejonie ul. Salve Regina.
2.	Święty Krzyż	Nowa Słupia	kielecki	Łysa Góra w okresie wczesnego Średniowiecza prawdopodobnie ośrodek kultu pogańskiego. Jego pozostałością jest wał kultowy otaczający partię szczytową wzniesienia. Składał się on z 2 części, mających kształt podkowy. Ich łączna długość wynosiła ok. 1,5 km, a wysokość dochodziła do 2 m. Usypane zostały prawdopodobnie w IX-X w. z występujących tu licznie kwarcytów.	Na Św. Krzyżu.
3.	Tulmin	Miedziana Góra	kielecki	Na Górze Grodowej zachowały się 2. linie wałów ziemnych. Prawdopodobnie był tu ośrodek kultu pogańskiego z IX-X w.	Na terenie kamieniołomu.
4.	Widelki	Daleszyce	kielecki	W IX-X w. istniał tu zapewne ośrodek pogańskiego kultu.	Na Górze Zamczysko.

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Krzemionki Opatowskie	Bodzechów	ostrowiecki	Festyn archeologiczny.	Na terenie skansenu.
2.	Nowa Słupia	Nowa Słupia	kielecki	Dymarki Świętokrzyskie.	Na terenie skansenu.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Sandomierz	Sandomierz	sandomierski	Wysokie na 11 m wzgórzu Salve Regina, na nim stoi kamienny krzyż z XIX w. U schyłku młodszej epoki kamienia, ok. 4500 lat, zbudowano tu grób z obudową kamienną. W środku odkryto szczątki zwierząt i 3 szkielety ludzkie oraz wyposażenie: misę, puchar, zawieszkę z muszli, glinianą miniaturkę topora. Możliwe, że kopiec był wykorzystywany w celach kultowych także przez Słowian.	W pobliżu ul. Salve Regina.

Obozowiska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Ćmielów	Ćmielów	ostrowiecki	Nieopodal Krzemionek na wzgórzu Mały Gawroniec odnaleziono ślady sprzed 17 tys. lat. Odkryto tu pozostałości chaty drewnianej pokrytej skórą o wymiarach 3 x 4 m z paleniskiem. W neolicie istniała tu osada kultury pucharów lejkowych, uznana za jedną z największych neolitycznych osad krzemieniarskich w Polsce, która funkcjonowała przez 200-250 lat. Tu obrabiano surowiec krzemienisty wydobyty z kopalni m.in. w Krzemionkach Opatowskich.	Na wzgórzu Mały Gawroniec.
2.	Jaskinia Raj	Chęciny	kielecki	Jaskinia Raj, to podziemny rezerwat przyrody nieożywionej i największa w Górach Świętokrzyskich jaskinia kresowa. Ok. 70 tys. lat temu stanowiła ona schronienie dla neandertalczyka. Obecnie to najdalej na płn. wysunięte schronisko jaskiniowe ze środkowego paleolitu. Jaskinia ma długość 240 m i głębokość 9,5 m. Wewnątrz znaleziono ponad 600 wyrobów kamiennych i ślady zapory zbudowanej z ok. 300 poroży reniferów. To jedyna tego typu konstrukcja z tego okresu odkryta na ziemiach polskich. Zabytki i zrekonstruowane obozowisko neandertalczyka znajdują się w pawilonie wystawowym przed wejściem do jaskini.	Dojazd do jaskini od drogi Kielce – Chęciny, oznakowane drogowskazami.
3.	Krzemionki Opatowskie	Bodzechów	ostrowiecki	W rezerwacie znajduje się rekonstrukcja wioski neolitycznej z domostwami: 2 wzniesione w neolicie przez ludność kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych oraz jeden z epoki brązu – kultury mierzanowiedckiej.	Na terenie skansenu.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Sandomierz	Sandomierz	sandomierski	Wystawa archeologiczna, prezentująca zabytki ziemi sandomierskiej.	Na zamku w muzeum.

Inne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Jaskinia Raj	Chęciny	kielecki	Jaskinia Raj to podziemny rezerwat przyrody nieożywionej i największa w Górach Świętokrzyskich jaskinia kresowa. Ok. 70 tys. lat temu stanowiła schronienie dla neandertalczyka. Jaskinia ma długość 240 m i głębokość 9,5 m. Wewnątrz znaleziono ponad 600 wyrobów kamiennych i ślady zapory zbudowanej z ok. 300 poroży reniferów. Zabytki i zrekonstruowane obozowisko neandertalczyka znajdują się w pawilonie wystawowym przed wejściem do jaskini.	Dojazd do jaskini z szosy Kielce – Chęciny, drogowskaz w prawo.

XIV. Województwo warmińsko-mazurskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Bielany Wielkie	Elbląg	elbląski	Grodzisko wczesnośredniowieczne położone jest na półwyspie otoczonym z 3. stron głębokimi nawodniającymi jarami. Od płd. poprzedza je potężny wał o długości 70 m i wysokości 3,5 m. Przez długi czas gród był błędnie identyfikowany z emperium handlowym Truso.	Znajduje się on ok. 2 km od centrum Elbląga, w granicach miasta, ok. 600 m, na płn.-zach. od gospodarstwa Bielany Wielkie.
2.	Czarny Las	Mragowo	mragowski	Grodzisko plemienia Galindów z X/XI-XII w. ma kształt niewielkiego stożka z płaskim majdanem o średnicy ok. 35 m. Odkryto tu dom zmarłych, w którym znajdowały się spalone szczątki ok. 21. osób. Znalezione też liczne zabytki metalowe: ozdoby ze srebra i brązu, brązowe i żelazne elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego oraz broni. Gród prawdopodobnie padł łupem drużyny wikingów, bądź napastników używających uzbrojenia charakterystycznego dla wikingów.	Dojazd do grodu: jadąc od strony Mragowa skręcić przed kościołem w prawo, dalej po betonowych płytach do skrzyżowania w prawo i pod górę ku żwirowni.
3.	Gardyny	Dąbrówno	ostródzki	Jedno z najlepiej zachowanych grodzisk okolic Nidzicy i Działdowa. Ma kształt ściętego stożka o stromych zboczach, o wym. 39 x 39 m i zw. jest Szwedzką Górą.	Dąbrówna, 250 m na płd. od Jez. Gardyny, w samym centrum wsi.
4.	Gutowo	Lubawa	iławski	Nazywane Korzonka grodzisko jest jedną z najokazalszych średniowiecznych warowni na ziemi lubawskiej. Ma owalny kształt wyraźnie rysujące się wały obronne. Dobrze widoczny pozostał wał zaporowy, dawniej osłaniający bramę. Całość otaczała fosa sucha, dziś słabo widoczna.	Położone jest 500 m na płd. od Gutowa, niedaleko drogi do Rumiana.
5.	Janów Pomorski	Elbląg	elbląski	Nad brzegiem Jez. Drużno dokonano w ostatnich latach jednego z największych odkryć. Po wielu latach poszukiwań odnaleziono ślady legendarnego Truso – potężnego emperium handlowego Wikingów. Położone na skrzyżowaniu ważnych szlaków komunikacyjnych i handlowych zajmowało ok. 10-15 ha (wraz umocnieniami obronnymi). Od strony wody osadę zabezpieczała palisadowa bariera nawigacyjna, której pozostałości tkwią w dnie jeziora. Znalezione zabytki związane z ówczesnym handlem: płacila, odważniki, monety części wag oraz z rzemiosłem: narzędzia, przedmioty codziennego użytku: ozdoby, pionki do gry i ceramikę. W części portowej, w której cumowały statki dalekomorskie i gdzie naprawiano uszkodzenia, wydobyto m.in. łódzie klepkowe, bryłki smoły, uszkodzone lub nieużywane nity do łączenia kadłubów. Osada została zniszczona ok. 1 poł. XI w. Obecnie linia kolejowa Elbląg – Pasłęk przecina płn. część dawnej osady Wikingów.	Ekspozycja dotycząca Truso znajduje się w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu.
6.	Jeziorko	Ryn	giżycki	Grodzisko zwane Górą Zamkową we wczesnym średniowieczu pełniło funkcję grodu refugialnego Prusów. Doskonale zachowane umocnienia są widoczne z daleka. Jest to grodzisko pierścieniowe z kopulastym wywyższeniem pośrodku, majdanem o wymiarach 70 x 40 m.	Położone w oddaleniu od zabudowań i dróg.
7.	Konikowo	Gołdap	gołdapski	Przy wsch. stoku Gołdapskiej Góry zw. Piękną, położony jest stromy wąwóz oddzielający wzniesienie od dobrze zachowanego grodziska. W pobliżu odnaleziono ślady osad, które istniały nieprzerwanie od okresu wpływów rzymskich do wczesnego średniowiecza. Najgęściej zasiedlono obszar u stóp wału. Znalezione tutaj ślady zabudowań mieszkalnych (jamy gospodarcze). Gród ma wydłużony kształt na osi płn. – płd. (70 x 24 m), z trzech stron otaczają go potężne wały obronne. Wewnątrz odsłonięto pozostałości kamiennego bruku stanowiącego być	W okolicy.

				może podwaliny drewnianej wieży obronnej.	
8.	Kwietniewo	Rychliki	elbląski	2 grodziska w Kwietniewie są najlepiej zbadanymi strażnicami dawnego pogranicza słowiańsko-pruskiego. Na jednym z nich, zw. Świętym Gajem, w kwietniu 997 r. zginął męczeńską śmiercią św. Wojciech. Święty Gaj to grodzisko owalnego kształtu o wymiarach 105 x 30 m położone między dwoma dolinami. Stała na nim wieża obronna z bramą wjazdową. Od płd. cypel oddzielono głębokim na 10 m przekopem. Znalaziono tu ceramikę, budynki w konstrukcji zrębowej i zwęglone konstrukcje wału z przełomu X i XI w. W średniowieczu gród nazywał się Cholinum. Pozostałości drugiego grodziska znajdują się w lesie, ok. 1,5 do 2 km na wsch. od Świętego Gaju. W terenie urozmaiconym wzgórzami pociętymi przez doliny i głębokie jary. Ma ono wymiary 60 x 40 m z majdanem otoczonym wałem obronnym do 2,5 m i zachowaną na kilkuset metrach, równie starą jak gród drogą.	W okolicy Kwietniowa.
9.	Łęcze	Tolkmicko	elbląski	Grodzisko Uroczysko (Święty Kamień lub Święte Miejsce) leży na wysokim wzgórzu ograniczonym z dwóch stron głębokimi parowami. Od płn. wzniesienia opada stromo na 50 m w dół. Gród centralny zajmuje szczyt wzgórza na pow. 50 x 40 m. Nienajlepiej zachowały się 3 odcinki wałów obronnych. U podnóża umocnień istniały dwie osady. W płn. części wzgórza, na nasypie stoi kamień upamiętniający Roberta Dorra – pierwszego badacza w Łęczach.	W okolicy miejscowości.
10.	Równina Dolna	Korsze	kętrzyński	Znajduje się grodzisko – prawdopodobnie krzyżacka warownia Wisenberg, zniszczona przez Prusaków podczas jednego z powstań w 1263 r., a także niewidoczne w terenie cmentarzysko Bałtów z I-VI w. Ciekawostką cmentarzyska jest współwystępowanie pochówków ludzi i koni. Groby koni były bogato wyposażone – znaleziono uzdy z wędzidłami i nachrapnikami oraz zdobionymi końcami wodzy-rzemieni.	W miejscowości.
11.	Susz	Susz	iławski	Grodzisko pruskie z przełomu XIII i XIV w., otoczone dwoma wałami i fosą.	Na terenie parku miejskiego, na zach. stromym brzegu Jez. Suskiego.
12.	Tolkmicko	Tolkmicko	Elbląski	Strażnica pruska z X w., broniła ziem pruskich przed atakiem od strony Zalewu Wiślanego. Jej nazwa pochodzi prawdopodobnie od imienia budowniczego warowni, legendarnego Tolkmita, jednego z 12. synów księcia Widowuta. Czytelny w terenie wał zachował się od strony płn.	Na płn. skraju Wysoczyzny Elbląskiej, w paśmie wzgórz porośniętych lasami, w trudno dostępnym terenie.
13.	Weklice	Elbląg	elbląski	Grodziska położone są w lesie. Jeden z grodów Castrum Weklice był wymieniany w Chronicon trrreae Prussiae przez Piotra z Duisburga. Każdy gród zajmował wzgórze wyższe od poprzedniego. W sytuacji zagrożenia najniżej położona warownia była opuszczana, a ludność chroniła się w grodzie leżącym wyżej. Najwyżej położona strażnica była punktem ostatecznej obrony.	W okolicznych lasach.
14.	Węgielsztyn	Węgorzewo	węgorzewski	Grodzisko z XIII w. zw. Starym Szańcem. Mające nieregularny kształt czworoboku o wym. 70 x 80 m od wsch. bronione było wałem o wysokości 7 m. Na majdanie odkryto grób szkieletowy w obstawie kamiennej.	Położone jest 1 km od wsi, przy drodze do stacji Stawki

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Frombork	Frombork	braniewski	Zabytkiem najwyższej klasy jest zespół warowni katedralnej. Wielokrotnie niszczonej i	Na Wzgórzu Katedralnym.

				przebudowany, zachował mimo to wiele podstawowych elementów średniowiecznego założenia architektonicznego. Najstarszą budowlą Wzgórza Katedralnego a zarazem miasta, jest bazylika katedralna wzniesiona w latach 1329-1388. Innym ważnym obiektem, jest d. pałac biskupów warmińskich. Ta gotycko-barokowa budowla z XIV-XVIII w., umieszczona w płd.-wsch. odcinku warowni, spłonęła w 1945 r. W latach 1965-70 pałac odbudowano na potrzeby muzealne. Najwyższą budowlą na Wzgórzu Katedralnym jest gotycko-barokowa dzwonnica, postawiona w 2. poł. XVII w. na obronnym oktagonie, istniejącym od poł. XIV w. Najstarszym elementem warowni jest wieża w narożniku płn.-zach zw. Wieżą Kopernika.	
2.	Grunwald	Grunwald	ostródzki	Ruiny kaplicy pobitewnej są konkretnym dowodem archeologicznym świadczącym o lokalizacji tamtych wydarzeń. Kaplicę NMP polecił wnieść w roku 1411 pośrodku trójkąta Stębark – Grunwald – Łodwigowo nowy wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego, Henryk von Plauen, wyposażając ją w przedmioty liturgiczne pochodzące z Malborka. Wskutek starań wielkiego mistrza papież wydał 6 października 1412 r. bullę indulgencyjną z odpustem dla wszystkich, którzy nawiedzą kaplicę w oznaczonych dniach świątecznych. Poświęcenie kaplicy odbyło się 12.03.1413 r. Dla jej upiększenia sprowadzono z Malborka obrazy, m.in. NMP, a także dzwon. W odległości ok. 50-100 m od kaplicy znajdowały się kapłana zakonnego, 6 duchownych świeckich oraz uczniów. Archeologowie natrafili w tym miejscu na konstrukcje z kamienia. Przy okazji odłaniania fundamentów samej kaplicy odkryto 5 grobów zbiorowych, zawierających według wszelkiego prawdopodobieństwa szczątki rycerzy poległych w bitwie grunwaldzkiej (widoczne ślady urazów bitewnych).	Pole bitwy grunwaldzkiej.

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Grunwald	Grunwald	ostródzki	Inscenizacja bitwy grunwaldzkiej w wykonaniu bractw rycerskich z Polski i zagranicy.	Pola Grunwaldu.
2.	Szwajcaria	Suwałki	suwalski	Festyn archeologiczny.	Na uroczysku Białonogi, w skansenie archeologicznym.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Równina Dolna	Korsze	kętrzyński	Cmentarzysko Bałtów z I-VI w. Opis w punkcie 8 grody.	
2.	Szwajcaria	Suwałki	suwalski	Na uroczysku Białonogi znajduje się skansen archeologiczny, w którym można zobaczyć kurhany Jaćwingów. Odkryto tu duże cmentarzysko ok. 100 grobów (pomiędzy kurhanami były też groby płaskie), które funkcjonowały od 2 poł. II do V w. Kurhany o średnicy ok. 10 m i wysokości do 50 m zaczęto sypać dopiero w III w. Pod nasypem kamiennym znajdował się kamienny bruk. W płn. części cmentarzyska pod kurhanem o średnicy 30 m odkryto tzw. „grobowiec książęcy”, który krył szczątki ok. 60-letniego mężczyzny. Znalezione tam bogate wyposażenie m.in. miecz pochodzenia nadreńskiego, inkrustowane srebrem groty włóczni, bogato zdobione końskie uzdy paradne, nabijany srebrnymi połączanymi plakietkami pas, grzebień i nożyce.	Szwajcaria jest położona po lewej stronie drogi Suwałki – Budzisko.
3.	Weklice	Elbląg	elbląski	Cmentarzysko gockie z I-III w. n.e. – najważniejsze tego typu stanowisko archeologiczne w płn. Polsce. Przybysze ze Skandynawii pozostawili po sobie ok. tysiąca grobów z pochówkami ciepłopalnymi i popielnicowymi, bogatym zestawem zabytków, w tym	Na wzgórzach w okolicy Wiklic.

				produkowanym na terenie cesarstwa rzymskiego naczyniami terra sigillata. Kobiety posiadały szaty, wyposażone w srebrne i złote ozdoby, amulety w woreczkach, z drewnianymi szkatułami, z przyborami do przędzenia i igłami. Najcenniejsze zabytki pochodzą z tzw. grobu gockiej księżniczki. Groby męskie były uboższe.	
--	--	--	--	---	--

Obozowiska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Łęcze	Tolkmicko	elbląski	Odnaleziono ślady osady obronnej epoki żelaza.	Ok. 500 m na płn. od Łęcza.
2.	Miłuki	Ełk	ełcki	Obozowisko mezolityczne sprzed 10500 lat było użytkowane przez łowców, myśliwych i zbieraczy. Odkryto tu zachowane zabytki kościane, rogowe i drewniane oraz szalas o długości 7m i szerokości 3 m z wąskim przedsionkiem, zabezpieczającym przed chłodem, pokrytym skórami zwierzęcymi rozciągniętymi na drewnianym szkielecie.	Na brzegu Jez. Halickiego.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Grunwald	Grunwald	ostródzki	Muzeum Bitwy pod Grunwaldem upamiętnia bitwę z 15 lipca 1410 r. przechowuje zabytki z pola walki.	Na polu bitwy.
2.	Olsztyn	Olsztyn	Olsztyn	Muzeum Warmii i Mazur, w którym można zobaczyć m.in. brązowe misy romańskie z Sambii, wczesnośredniowieczne miecze: skandynawskie i zachodnioeuropejskie oraz pochodzące z prowincji rzymskiej Pons Ans naczynie terra sigillata.	Muzeum Warmii i Mazur, ul. Zamkowa 2.

Inne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Galindia	Ruciane-Nida	piski	Ośrodek wypoczynkowy, którego właściciele wskrzeszają na nowo do życia dawne pogańskie zwyczaje i obrzędy wymarłego plemienia Galindów.	Położenie, niespełna 5 km na pld. od Mikołajek, na zalesionym cyplu, wcinającym się w wody Jez. Beldany, niespełna 100 m od ujścia Krutyni.

XV. Województwo wielkopolskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Bonikowo	Śmigiel	kościański	Pozostałości wałów grodu plemiennego.	Wśród łąk ok. 1 km na pld. od drogi Kościan – Grodzisk Wielkopolski. Za rzeką Obrą trzeba skręcić w lewo i jechać wzdłuż wsi.
2.	Bruszczewo	Śmigiel	kościański	Odkryto tu osadę obronną sprzed 4 tys. lat, archeolodzy uznali ją za jedno z najważniejszych stanowisk z epoki brązu w Europie Środkowej. Otaczały ją 2 pierścienie palisad i szeroka fosa. Na terenie osady wytwarzano ozdoby, broń i narzędzia z brązu.	Jadąc z Bruszczewa trzeba kierować się na Przysiekę Polską i przed końcem asfaltu skręcić w prawo, w drogę polną.
3.	Daleszyn	Gostyń	gostyński	Na terenie rezerwatu Torfowisko Źródłiskowe zachował się gród plemienny, wzniesiony w końcu IX w. Po zdobyciu przez Piastów w X w. stał się lokalną strażnicą.	Wśród łąk nad rzeką Obrą, na terenie rezerwatu Torfowisko Źródłiskowe.
4.	Giecz	Dominowo	średzki	Na wzgórzu zw. Godziszczce zachowały się potężne wały grodu i fundamenty palatium wzorowanego na siedzibie książęcej z Ostrowa Lednickiego.	Jak w opisie.

5.	Gniezno	Gniezno	gnieźnieński	Na Wzgórzu Lecha wznosiła się pierwsza stolica Polski. Główny gród znajdował się w miejscu kościoła św. Jerzego, a tam gdzie dziś stoi katedra było pierwsze podgrodzie.	Jak w opisie.
6.	Grzybowo	Września	wrzesiński	Z wielkiego niegdyś grodu piastowskiego zachował się majdan i widoczny od strony wsch. wał.	W Grzybowie trzeba kierować się na Wrześnię, minąć zakręt na Witkowo i skręcić w polną drogę w lewo.
7.	Jarantów	Blizanów	kaliski	Gród wczesnośredniowieczny zw. Szańcem Szwedzkim.	Położony jest 1,5 km na płn.-wsch. od wsi w kierunku na Jrantów-Kolonię. Za zabudowaniami należy skręcić w prawo w polną drogę wśród łąk.
8.	Kalisz	Kalisz	Kalisz	W dzielnicy Zawodzie zrekonstruowany jest gród piastowski, na terenie którego odkryto fundamenty romańskiego kościoła, kamiennej wieży obronnej i pozostałości chat. We wczesnym średniowieczu był to jeden z najważniejszych grodów na ziemiach polskich. Niektórzy uważają go za kolebkę Piastów.	W dzielnicy Zawodzie.
9.	Kiełpin	Lipka	złotowski	Na terenie Szwajcarii Kiełbińskiej znajduje się gród Słowian pomorskich zniszczony przez oddziały Mieszka I w X w. widoczne są do dziś 2. linie wałów i fos. Na przeciwnym stoku był kiedyś drugi gród, ale dziś jest już ledwie widoczny.	Ze wsi należy się kierować na pld.-zach. leśną drogą do leśniczówki, potem w prawo do miejsca biwakowego pod grodziskiem.
10.	Kunowo	Gostyń	gostyński	Na łąkach nad Obrą zachował się gród plemienia Obrzan.	Po prawej stronie drogi do Gostynia.
11.	Łąd	Łądek	słupecki	Pozostałości starego grodu są na Rydlowej Górze. Są jednak zarośnięte i trudne do odnalezienia. Obok klasztoru cystersów znajduje się rekonstrukcja jednego z najważniejszych wczesnośredniowiecznych założeń obronnych na terenie Polski.	Pozostałości grodu, 2 km dalej na Rydlowej Górze.
12.	Łekno	Wągrowiec	wągrowski	Nad brzegiem jeziora odkryto ślady grodu strzegącego szlaku handlowego prowadzącego z Gniezna i Poznania na północ. Na terenie grodu odnaleziono ślady romańskiej rotundy. W poł. XII w. gród przejęli Cystersi i wzniesli klasztor, który istniał do pocz. XIV w. kiedy to w wyniku budowlanej katastrofy zawaliły się jego mury, co zmusiło Cystersów, aby przenieść się do niedalekiego Wągrowca.	Do grodu prowadzi polna droga, w którą trzeba skręcić z szosy Żnin – Wągrowiec przed Tarnowem Pałuckim.
13.	Moraczewo	Łubowo	gnieźnieński	Doskonale zachowany gród na terenie Lednickiego Parku Krajobrazowego. Gród powstał w VIII w. i został rozbudowany za rządów Piastów. Wówczas wały zostały podwyższone do 100 m.	Gród znajduje się 500 m w kierunku płn.-zach. od widocznych z drogi Poznań – Gniezno wiatraków.
14.	Ociąż	Nowe Skalmierzyce	ostrowski	Pozostałości jednej z 20 strażnic otaczających w X i XI w. Kalisz. Obiekt o pow. ok. 0,5 ha składał się z głównego grodu i podgrodzia. Otoczone fosą wały mają 5-6 m wysokości. Zarośnięty drzewami gród jest widoczny z drogi.	Znajduje się wśród pól, 2 km za wsią. Za torami trzeba kierować się w prawo, w stronę parku pałacowego, minawszy go skręcić w lewo.
15.	Ostrów Lednicki	Kłecko	gnieźnieński	Na wyspie na Jez. Lednickim zachował się gród wzniesiony przez Mieszka I w poł. X w., a w jego wnętrzu najstarszy pałac wybudowany na ziemiach polskich. Na terenie kaplicy pałacowej odkryto baseny chrzcielne. Być może tu zostali ochrzczeni Mieszko I i jego rodzina.	Jak w opisie.
16.	Podzamcze	Wieruszów	wieruszowski	Grodzisko kultury łużyckiej – tzw. Wał św. Rocha. Ma 3,5 m wysokości, jest szeroki na 17 m i długi na 0,5 km. Przez środek drogi przechodzi droga od Podzamcza w stronę Byczyny.	Ok. 1 km na pld. od Wieruszowa.
17.	Radzim	Murowana Goślina	poznański	Gród prawdopodobnie nazwany na cześć brata św. Wojciecha – Radzima Gaudentego, znajduje się przy dawnej przeprawie przez rzekę. W XIII w. był siedzibą kasztelana.	Położony jest koło wsi Maniero nad Wartą.

18.	Poznań	Poznań	Poznań	W czasach pierwszych Piastów istniał potężny gród. Niedawno odkryto obok kościoła NMP pozostałości książęcego pałacu. W miejscu katedry wznosiła się trójnawowa bazylika, która była zapewne siedzibą biskupa Polski – Jordana.	Na Ostrowie Tumskim.
19.	Sulmierzyce	Sulmierzyce	krotoszyński	W okolicy Sulmierzyc zachował się wczesnośredniowieczny gród – legendarna siedziba woja Sulimira – założyciela miasta.	Gród znajduje się na łąkach, 1 km od drogi z Sulmierzyc do Krotoszyna, 3 km za miastem przed parkingiem leśnym trzeba skręcić w prawo.
20.	Wola Piekarska	Dobra	turecki	Średniowieczną metrykę wsi potwierdza grodzisko stożkowe, położone na łąkach nadwarciańskich. Średnica jego podstawy wynosi 26 m, a wysokość ok. 3 m. Otoczone jest pozostałościami fosy. Drugie grodzisko stożkowe, wyraźnie dominujące nad okolicą ma wysokość 4,7 m, posiada u dołu średnicę 32 m, u góry 15 m. Obiekt otacza fosa. Na terenie grodziska odnaleziono XIV w. ceramikę.	W okolicach, nieco ponad 1 km na pld.-wsch. od wsi, na łąkach nad Wartą.
21.	Wolsk	Krajenka	złotowski	W lesie koło wsi znajduje się malowniczo położony gród wczesnośredniowieczny.	W okolicznym lesie.

Strażnice i siedziby rycerskie z późnego średniowiecza:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Danabórz	Wągrowiec	wągrowiecki	Nad Jez. Grylweskim wznosi się wysoki na 17 m kopiec – pozostałość siedziby rodu Danaborskich. W XIV w. stanęła tu murowana wieża obronna, która do dziś się nie zachowała.	Nad Jez. Grylewskim.
2.	Mrówki	Miedzichowo	nowotarski	W Mrówkach odtworzono przypuszczalny wygląd fortalicjom – wieża wraz ostrokołem oraz wioską rybacką. Rezerwat archeologiczny.	Znajduje się przed wsią. Niecały km za Wilczynem trzeba skręcić w prawo nad jezioro.
3.	Trzciel	Wągrowiec	wągrowiecki	Na prawym brzegu Obry, na kopcu otoczonym fosą i wałem, znajdowała się średniowieczna siedziba rycerska. Do dziś zachował się tylko kopiec. Na terenie grodu odkryto zakończenie brązowej buławy – symbol władzy.	Jak w opisie.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Giecz	Dominowo	gnieźnieński	Na pocz. XI w. na terenie grodu powstał kościół. W świątyni znajdowała się krypta, w której przechowywane były zapewne relikwie bliżej nieznanego świętego.	Na terenie grodu.
2.	Gniezno	Gniezno	gnieźnieński	W podziemiach katedry można zobaczyć pozostałości najstarszych kościołów gnieźnieńskich, kamienne paleniska związane z kultem pogańskim, a także płytę grobową z najstarszą w Polsce inskrypcją.	W podziemiach katedry.
3.	Gołańcz	Gołańcz	wągrowski	Zachowała się najstarsza na Pałukach siedziba rycerska – murowana wieża obronna z XIV w.	Nad jeziorem.
4.	Kalisz	Kalisz	Kalisz	Zrekonstruowano gród piastowski, na terenie którego odkryto fundamenty romańskiego kościoła, kamiennej wieży obronnej i pozostałości chat. W tutejszej świątyni został pochowany Mieszko Stary.	W dzielnicy Zawodzie.
5.	Konin	Konin	Konin	W Starym Koninie stoi tajemniczy posąg przypominający kręgiel ze Ślęzy. Umieszczono na nim informacje, że został ufundowany przez komesa Piotra w 1151 r. i wskazuje połowę drogi z Kalisza do Kruszwicy. Podobieństwo do posągów znalezionych na Ślęzy skłania do przypuszczenia, że posąg z Konina ma starszą metrykę niż wskazuje napis. Być może zanim stał się znakiem drogowym odprawiano przy nim obrzędy pogańskie.	Obok kościoła św. Bartłomieja.
6.	Łękno	Zaniemyśl	średzki	Ślady romańskiej rotundy z XI w.	Na terenie grodu.

7.	Ostrów Lednicki	Kłecko	gnieźnieński	Na wyspie w 1 poł. X w. wybudowano najstarszy pałac na ziemiach polskich.	Na wyspie.
8.	Poznań	Poznań	Poznań	Jak w opisie w punkcie 18 grody.	
9.	Trzemeszno	Trzemeszno	gnieźnieński	W podziemiach bazyliki NMP znajdują się pozostałości romańskich kościołów. Legenda głosi, że najstarszy z nich wzniósł św. Wojciech, a jego ciało wykupione przez Bolesław Chrobrego z rąk pogan przez jakiś czas spoczywało w kościele. Badania jednak dowodzą, że kościoły powstały dopiero w XI w.	Jak w opisie.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Dębowa Góra	Wyrzysk	piłski	Na terenie rezerwatu przyrody Dębowa Góra odkryto cmentarzysko kurhanowe z IX-XII w. Ciekawostką jest przetrwanie w tym miejscu pogańskiego obrządku ciepłopalenia do XIII w. Jeden z kurhanów został zrekonstruowany.	Pod Wyrzyskiem, na wzniesieniu.
2.	Łęki Małe	Kamieniec	grodziski	Z 11 kurhanów usypanych 4 tys. lat temu do dziś zachowały się tylko 4. Mają po 5 m wysokości, 80 m średnicy. Spoczęli w nich zapewne władcy, z położonej niedaleko osady w Bruszczewie. Zbadano 4 kurhany, w których znaleziono cenne przedmioty z brązu, m.in. berła sztyletowe.	Dojazd z drogi Kościan – Grodzisk Wielkopolski i skręcić w stronę Łęków Małych. Są one widoczne z drogi, znajdują się nad torami.
3.	Łęki Małe	Kamieniec	grodziski	Kurhany z epoki brązu.	W okolicy miejscowości.

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Grzybowo	Brodnica	śremski	Ogólnopolski Zjazd Wojów Słowiańskich.	Na terenie grodu piastowskiego.
2.	Kalisz	Kalisz	Kalisz	Jarmark Archeologiczny i Biesiada Piastowska.	W dzielnicy Zawodzie.
3.	Łądek	Łądek	śłupecki	Festyn Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej.	Obok grodu i klasztoru.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Osiek nad Notecią	Wyrzysk	piłski	Na terenie skansenu etnograficznego odkryto cmentarzysko ciepłopalne (V w. p.n.e. – III w. n.e.). Najciekawsze z 600 grobów można obejrzeć w pawilonie archeologicznym. Szczególnie warto zwrócić uwagę na groby skrzynkowe kultury pomorskiej, z których największy ma 8 m długości. Obok grobów zachowały się ślady ognisk – zarówno tych, na których palono ciała zmarłych, jak i „świętych ognii” palonych podczas stypy.	ul. Dworcowa 10.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Giecz	Dominów	gnieźnieński	Wewnątrz grodu znajduje się muzeum, w którym można zobaczyć najcenniejsze zabytki znalezione przez archeologów.	Na majdanie grodu.
2.	Gniezno	Gniezno	gnieźnieński	W Muzeum Początków Państwa Polskiego warto zobaczyć konstrukcję wału otaczającego gród, a także inne zabytki sprzed tysiąca lat.	Gniezno, ul. Kostrzewskiego 1.
3.	Kalisz	Kalisz	Kalisz	Wystawa archeologiczna.	Muzeum Ziemi Kaliskiej, ul. Kościuszki 12.
4.	Konin	Konin	Konin	Ekspozycja z pradziejów ziemi konińskiej.	Muzeum na zamku.
5.	Kościan	Kościan	kościański	Ekspozycja archeologiczna.	Muzeum w ratuszu na Rynku.

6.	Osiek n/Notecią	Wyrzysk	piłski	Pawilon archeologiczny.	Muzeum Kultury Ludowej, ul. Dworcowa 10.
7.	Piła	Piła	piłski	Ekspozyty archeologiczne.	Muzeum, ul. Browarna 7
8.	Poznań	Poznań	Poznań	Muzeum Archeologiczne.	ul. Wodna 27, Plac Górków.
9.	Sulmierzyce	Sulmierzyce	krotoszyński	Zabytki archeologiczne.	Muzeum w ratuszu.
10.	Trzemeszno	Trzemeszno	gnieźnieński	Zabytki archeologiczne z wykopalisk.	Izba Muzealna w bazylice.

XVI. Województwo zachodniopomorskie

Grody:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Cedynia	Cedynia	gryfiński	Zachowały się pozostałości grodu z czasów Mieszka I, u stóp którego w 972 r. zostały pokonane oddziały margrabiego Hodona. Pod Górą Czycibora (brata Mieszka I) został zrekonstruowany fragment średniowiecznego grodu.	Nad górującym nad miastem wzgórzem, 4 km od Cedyni.
2.	Dobra	Dobra	łebski	Na półwyspie Czapla Szyja zachowały się wały grodu z IX-XI w., siedziby rycerskiej z XIII w. Według legendy gród był zamieszkały przez olbrzymów. Opowieść wzięła się z odkrycia na półwyspie wielkich szkieletów ludzkich.	Do grodu prowadzi ścieżka przyrodnicza, która zaczyna się u stóp wzgórza z ruinami średniowiecznego zamku.
3.	Grabczyn	Szczecinek	szczecinecki	Na cyplu Jez. Wierzchowo wznosi się gród zbudowany przez Słowian pomorskich. Jego wały zachowały się na kilka metrów wysokości.	Do grodu można dojść drogą polną ze wsi Gabczyn. Na końcu wsi, należy skręcić w prawo przed ruinami dawnego dworu i przy jeziorze skręcić w prawo.
4.	Lipiany	Lipiany	pyrzycki	Gród z X-XI w. był najlepiej ufortyfikowaną warownią plemienia Pyrzyczan. Do dziś zachował się pełny obwód wałów, a także ślady po dodatkowych fortyfikacjach wewnątrz twierdzy.	Położony jest na dawnej wyspie Jez. Wądół, połączonej obecnie groblą z miastem.
5.	Lubin	Międzyzdroje	kamieński	W najwyższym punkcie klifu znajduje się grodzisko słowiańskie, wzniesione przez plemię Wolinian w IX w.	Na klifie.
6.	Myślibórz	Myślibórz	myśliborski	Relikty grodu kultury łużyckiej z VII w. p.n.e. ponownie wykorzystanego przez przybyłych na Zachodnie Pomorze Słowian. Inny gród z wczesnego średniowiecza zachował się w sąsiednich Golenicach.	Na wsch. brzegu Zatoki Ptasiej Jez. Myśliborskiego, 6 km od Myśliborza, przy drodze na Chojnę.
7.	Połczyn-Zdrój	Połczyn-Zdrój	świdwiński	Zachowały się wały grodu, który w IX i X w. strzegł szlaku handlowego z Kołobrzegu do Wielkopolski. Gród miał 2 pierścienie wałów, z których widoczny jest tylko wał wewnętrzny. Pozostałości fortyfikacji wznoszą się na drugim wzgórzu od drogi.	Dojazd: 2, 5 km za Połczynem, jadąc w stronę Drawska Pomorskiego należy skręcić w lewo w drogę szutrową, którą wiedzie szlak czarny. 900 m dalej odchodzi od niej leśny dukt oznaczony drogowskazem ze znacznikiem grodu.
8.	Stare Drawsko	Czaplinek	drawski	Istniały tutaj 2 grody. Starszy, założony w VIII w., zniszczony zapewne przez oddziały Mieszka I, do dziś zachowały się tylko wały. Drugi gród, który powstał na przełomie X i XI w. zniszczyły oddziały Bolesława Krzywoustego. Na jego wałach później stanął zamek.	Dojazd drogą prowadząca wzdłuż jez. do lasu. Od znaku zakazu do grodu jest ok. 100 m.
9.	Swobnica	Banie	gryfiński	Wały potężnego grodu zachowały się nad Jez. Zielone. Pierwsze konstrukcje obronne wzniosła tu ludność kultury łużyckiej w V w. p.n.e. Fortyfikacje wykorzystali Słowianie w IX-XI w.	Dojście ścieżką przyrodniczą ze szkółki leśnej jw. Swobnicy lub zielonym szlakiem biegnącym wzdłuż wsch. brzegu Jez. Zielone.
10.	Warnowo	Wolin	kamieński	Na półwyspie Jez. Czajcze znajdują się pozostałości grodu wzniesionego przez plemię Wolinian w IX w.	Do grodu prowadzi zielony szlak z parkingu znajdującego się 2 km za Warnowem od str. Wisetki.
11.	Wrześnica	Sławno	kamieński	Na łąkach nad Wieprzą znajduje się założenie obronne sprzed 1100 lat –	W połowie drogi między wsiami Sławsko i

				gród wczesnośredniowieczny.	Staniewice, na łąkach.
12.	Żeliszawice	Stare Czarnowo	gryfiński	Nad Jez. Zgnity Grzyb zachowały się 2 grody. Po wsch. stronie strumyka łączącego jezioro z rzeką Krzekną znajduje się broniony z 3. stron wałem gród wczesnośredniowieczny. Po stronie zach. potężne grodzisko stożkowe – siedziba Świętoborzyców, władców ziemi kołackiej i pyrzyckiej.	Na ptn.-zach. od miejscowości, w Puszczy Bukowej.
13.	Żydowo	Polanów	koszaliński	W okolicy Jez. Kwieki odkryto 2 grody. Jeden z grodów jest trudno dostępny, położony jest, przy ujściu rzeki Radwi. Drugi dostępniejszy, odnajdziemy na Górze Zamkowej. Zachowały się wały i miejsce po bramie.	Prowadzi do niego leśna droga odbijająca do szosy Żydowo – Bobolice, 0,5 km na pld. za kanałem doprowadzającym wodę z Jez. Kamiennego do Jez. Kwiecko.

Strażnice i siedziby rycerskie z późnego średniowiecza:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Dobra	Dobra	łobeski	W miejscowości zachowały się oprócz pozostałości grodu, również pozostałości siedziby rycerskiej z XIII w.	Dojście ścieżką przyrodniczą.
2.	Dolice	Dolice	stargardzki	Gród stożkowy.	W centrum miasta.
3.	Wierzchowo	Wierzchowo	drawski	Zachował się kopiec – pozostałość późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej.	Po prawej stronie drogi Bobolice – Szczecinek, przed wsią Wierzchowo.
4.	Żeliszawice	Stare Czarnowo	gryficki	2 grody spełniające rolę strażnic wczesnośredniowiecznych.	Jak w opisie w punkcie 11, grody.

Budowle kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Chwarszczany	Boleszkowice	myśliborski	Pod kon. XIII w. Chwarszczany były głównym ośrodkiem zakonu w Europie Środkowo-Wschodniej. Odkryto tu fundamenty romańskiej kaplicy, która powstała przed gotycką budowlą, a także cmentarz, na którym pochowani byli templariusze.	Obok gotyckiej kaplicy templariuszy powstał Park Kultury.
2.	Koszalin	Koszalin	Koszalin	W XI i XII w. na Górze Chełmskiej, na jej szczycie wybudowano pogańską świątynię. Niewiadomo czy był tu czczony Świętowit, Przyglów czy inny nieznanymi z imienia bóg. Świątynia nie zachowała się. Została spalona w 1. poł. XII w. 100 lat później w jej miejscu stanął kościół Norbertanów. Jego pozostałościami są zrekonstruowane fundamenty.	Dojazd z Koszalina, ul Piłsudskiego, na wsch.

Grobowce megalityczne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Borkowo	Malechowo	ślawieński	W lesie za wsią Borkowo znajdują się grobowce megalityczne wzniesione w neolicie przez ludność kultury pucharów lejkowych. W jednym z nich została zrekonstruowana komora grobowa, gdzie złożono niegdyś szczątki lokalnego władcy. Budowniczości wznieśli jej ściany z 12. dużych kamieni, a z 4. następnymi zrobili dach.	Jak w opisie.
2.	Dolice	Dolice	stargardzki	W okolicznym lesie znajduje się grób megalityczny wzniesiony przez ludność kultury pucharów lejkowych 5500 lat temu.	Jak w opisie.
3.	Karsko	Nowogródek Pomorski	myśliborski	W brzozyowym zagajniku na granicy pól należących do 2. wsi: Karsko i Pomietowa zachowały się duże groby sprzed 5500 lat. Są to tzw. groby trapezowate wzniesione przez ludność kultury pucharów lejkowych.	Dojazd od wsi Pomietów. Nie dojeżdżając do wsi od drogi Pyrzyce – Dolice należy skręcić w prawo, w drogę polną, potem w lewo pod górkę aż do

				Wykonano je z dużych głazów – niektóre są wielkości człowieka i ważą kilka ton. Groby były długie na 50 m. 2 z nich są prawie identyczne i leżą równolegle do siebie.	obsadzonej drzewami granicy pól. Za drzewami w kierunku płn.-zach. znajduje się zagajnik, a w nim grobowce.
4.	Krępczewo	Dolice	stargardzki	Grobowiec megalityczny sprzed 5500 lat. Wewnątrz nie odnaleziono pochówku. Być może był on tylko słupem granicznym.	W zagajniku przy drodze płyt prowadzącej od miejscowości Trzebień (2 km od skrzyżowania).

Kręgi kamienne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Grzybnica	Manowo	koszaliński	Odkryto kamienne kręgi wzniesione przez Gotów prawie 2 tys. lat temu. Konstrukcje kamienne zostały wyeksponowane w rezerwacie archeologicznym. Kamienie, z których wzniesiono kręgi, zdaniem niektórych dostarczają mocy, są to miejsca mocy.	Ok. 2 km od drogi Bobolice – Koszalin, między wsiami Grzybnica i Mostowo.

Kurhany:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Grzybnica	Manowo	koszaliński	Kurhany wzniesione przez Gotów prawie 2 tys. lat temu.	Opis w punkcie 1, kręgi kamienne.
2.	Mogielica	Dolice	stargardzki	Niektóre kurhany zostały odkopane, a ich wnętrza zrekonstruowane. Widoczne są kręgi kamienne, wzniesione u podstawy kurhanu. Pośrodku kręgu znajdował się pochówek, który w niektórych przypadkach jest zaznaczony kamienną skrzynką. Kurhany wzniosła ludność kultury łużyckiej pod koniec epoki brązu.	Wjeżdżając do miejscowości od strony Dolic, trzeba skręcić w prawo, przejechać przez wieś i drogą żwirową wjechać do lasu. Jedna grupa kurhanów znajduje się 600 m dalej na wprost. Do drugiej grupy trzeba skręcić w lewo i na kolejnym skrzyżowaniu znów w lewo. Kurhany znajdują się 400 m dalej.
3.	Nowy Łowicz	Kalisz Pomorski	drawski	Odkryto 68 kurhanów gockich. Zabytki wydobyte z wykopalisk: brązowe i srebrne zapinki, srebrne klamerki esowate, kolie paciorków szklanych, srebrne bransolety.	Poligon wojskowy, teren niedostępny dla turystów. Zabytki można oglądać w Muzeum Okręgowym w Koszalinie.
4.	Ryszewko	Pyrzyce	pyrzycki	Ustawiony na wzniesieniu, dobrze widoczny kurhan, mający 3 tys. lat, usypany w epoce brązu przez ludność kultury łużyckiej, znajduje się przed zakrętem do Ryszewka.	Po prawej stronie szosy prowadzącej ze Szczecina do Pyrzyc.
5.	Skronie	Gościno	kołobrzeski	Nad rzeką Parsętą znajduje się 100 wczesnośredniowiecznych kurhanów. Są nieduże i przypominają pagórki.	Dojście do nich od strony ostatniego gospodarstwa we wsi, kierując się w stronę lasu.
6.	Wolin	Wolin	kamieński	Na Wzgórzu Wisielców, oddalonym o kilka km od portu, znajdują się 34 kurhany, w których tys. lat temu złożono szczątki dawnych mieszkańców miasta.	Dojazd ul. Słowiańską w kierunku plaży.
7.	Wrześnica	Czaplinek	drawski	W pobliżu grodu odkryto kurhany.	Opis w punkcie 10, grody.
8.	Żydowo	Polanów	koszaliński	W rejonie grodów odkryto kilkanaście kurhanów.	Znajdują się na płn. brzegu jeziora.

Święte góry i ośrodki kultu:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Koszalin	Koszalin	Koszalin	Wznosząca się pod Koszalinem Góra Chełmska była świętą górą dla zamieszkujących jej okolice Słowian. W XI i XII w. stanęła na jej szczycie pogańska świątynia. Niewiadomo czy był tu czczony Świętowit, Przyglów czy też inny bóg. Świątynia nie zachowała się.	Dojazd, ul. Piłsudskiego.
2.	Polanów	Polanów	koszaliński	Na zach. od miasta wznosi się Święta Góra Polanowska. Pod jej szczytem znajduje się źródło, które według legend miało moc uzdrowienia. Być może było to pogańskie	3 km na zach. od miasta.

				miejsce kultu – woda w mitach słowiańskich uzdrawiała i oczyszczała.	
3.	Pyrzyce	Pyrzyce	pyrzycki	Na tzw. Wzgórzu Chramowym, na którym wznosi się gotycki kościół, było prawdopodobnie miejscem pogańskiego kultu.	ul. Warszawska.

Festyny:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Borkowo	Malechowo	sławieński	Festyn w prywatnym skansenie archeologicznym.	W lesie za wsią.
2.	Cedynia	Cedynia	gryfiński	Inscenizacja bitwy.	W rejonie grodu.
3.	Wolin	Wolin	kamieński	Festiwal Wikingów.	Na wyspie Ostrów.
4.	Wrześnica	Sławno	sławieński	Festyn archeologiczny.	W Sławsku.

Cmentarzyska:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Lubeiszewo	Gryfice	gryficki	Na pocz. XX w. na terenie miejscowości odkryto 6 grobów z I-II w. p.n.e. Groby były przysypane kurhanami, które nie zachowały się do naszych czasów. Pochowani w nich byli miejscowi arystokraci i władcy. Dary grobowe zawierały zestawy naczyń do picia wina, srebrne i szklane puchary – zapewne były dyplomatycznymi darami od władców germańskich plemion Narkomanów i Kwadów z terenu obecnych Czech i Słowacji. Wszystkie bogato wyposażone groby z przełomu er terenu Europy Środkowej nazwane są – od nazwy miejscowości – grobami książęcymi typu lubieszewskiego.	Na terenie miejscowości.
2.	Wolin	Wolin	kamieński	Cmentarzysko z 34. kurhanami.	Opis w punkcie 6, kurhany.

Muzea:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Borkowo	Malechowo	sławieński	Powstaje prywatny skansen archeologiczny.	W Brylowie.
2.	Koszalin	Koszalin	Koszalin	Zabytki archeologiczne z cmentarzyska w Grzybicy i Nowego Łowicza.	Muzeum Okręgowe w Koszalinie, ul. Młyńska 37-39.
3.	Myślibórz	Myślibórz	myśliborski	Zabytki z grodu.	Muzeum w Myśliborzu, ul. Bohaterów Warszawy 74.
4.	Szczecin	Szczecin	Szczecin	Zabytki archeologiczne.	Muzeum Narodowe, ul. Staromłyńska 27, Muzeum Morskie, ul. Wały Chrobrego 3.
5.	Wolin	Wolin	kamieński	W muzeum można obejrzeć słynnego Świętowita z Wolina – małą figurkę przedstawiającą jednego z bogów słowiańskich.	Muzeum, ul. Zamkowa 24.

Inne:

Lp.	Miejscowość	Gmina	Powiat	Opis	Lokalizacja
1.	Buniowice	Kamień Pomorski	kamieński	Na Pomorzu istniał kult kamienia. Pogańscy Słowianie wierzyli, że glazy mają dusze i mieszkają w nich duchy przodków. Jeden z największych kamieni w Polsce – Kamień Królewski – leży przy brzegu Wyspy Chrząszczewskiej. Ma ponad 20 m średnicy i wystaje na ponad 3 m.	Przy brzegu Wyspy Chrząszczewskiej.